

Mübariz Süleymanlı

**ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN
“İSLAMA GÖRƏ VƏ İSLAMİYYƏTDƏ
QADIN” ƏSƏRİNƏ ELMİ-TƏNQİDİ
YANAŞMALAR**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Memarlıq və Sənət İnstitutunun
Elmi Şurasının 14 may 2008-ci il tarixli
(protokol № 2) qərarı ilə çap olunur

Bakı – 2008

ÖN SÖZ

hmdby Aolu “slama gör v islamiyy td qadın” s rind islamin tarixi proses içind ki mac rasına ba lı olaraq qadın mövzusunı i l mi , islamaq d rki vaxtlardan son dövrl r d k qadının ictimai mövqeyinin keçirdiyi d yi ikliyi q l m almıdır. Kitab, Qafqazda müs lman qadının durumunun yax ıla dırılması üçün müt rqqi islahatların z ruriliyini n z rd tutan ilk s rl rd n biri olması baxımından ön mlidir. Aolu bu kitabında XIX srin sonu v XX srin vv lind Q rbd qadın haqlarının t rqqi meylind n söz açaraq islamiyy td n önc r bl rd v randa, islam h yatında v islam m nb l rin istinad n qadın mövzusunı müzakir y giri r.

“slama gör v islamiyy td qadın”ı q l m aldı ı dövrd h l ki, türkçü c r yan içind yerini almamı olan Aolu, islam m d niyy tin yenilikçi bir anlayı la yana maqdadır v Z.Göyalpda oldu u kimi “islamlı maq” ideyasını Q rb d y rl rind n qopmaq v ya uzaqlı maq olaraq deyil, yeni bir kimlik ç rçiv sind islamin ça da la ması ehtiyacı formasında dü ünmdir. Özünü a kar bürüz verdiyi kimi, b hs edil n s rini q l m aldı ı dön md Aolu sas n ran v r b m - d niyy tını ittiham etm kd dir. Bu m s l il ba lı mülahiz l ri mü y - y n bir inkarçılıq mövqeyindir. Bel bir yana manı, Aolunun ilk növb d ran v r b dünyası il ortaqlı kimlik ba mın qopardılması qay ıları kimi ba a dü bil rik.

Aoluna gör , qadının Hz. M h mm d zamanında tutdu u mövqe, q dim ran v islam önc si r b m d niyy tind ki halı il müqayis d olduqca yüks kdi. Ancaq sonralar ran v i t sirl ri s b bil v r hb r sınıf v ül madan b zi xsl rin öz m nafel rini h r eyd n ir lid tutmaları sonucunda qadının v ziyi ti geril mi dir. slam önc si türkl rd d qadının durumunun yüks k oldu unu bildir n Aolu, ancaq son dön md , fars v süryani kültürünün müqavim tin döz bil - m y r k türk islamının da qadına g r k n d y ri verm kd n uzaqlı - dı mı ir li sürm kd dir. s rini yazdı ı dön md Az rbaycanda qadın, Aolunun ifad si il , dini t ssübün ifrat basqısı altında olmaqdır.

Ail h yatı v qadın m s l sind liberal bir mövqe tutmu Aoluna gör ail üzvl rini bir-birin ba layan laql r zorakılıqdan uzaql olmalıdır; ail qurumu könüllü birg ya ayı a v ba lılı a, qar ılıqlı sevgiy , haqlarda b rab rliy v s mimiyy t söykn mlidir. Evlilik v

ail qurumu, mühafiz kar n n vi qaydalar sasında deyil, s rb st qar ılıqlı f rdi anla malar t m lind qurulmalıdır.¹ Onun bu görü l ri, islamiyy tin ilk ortaya çıxdı ı dön ml rd giri diyi reformalarla toplu- ma yeni bir dinamizm v kimlik qazandırma a, ancaq zaman keçdikc bu yüks k d y rl rin k nar t sirl rl pozulma a m ruz qalması f rziyy sin dayanmaqdadır. Bundan çıxı ed r k islamın (üz rind ki “yabancı yük” atılaraq) i -fars kültürünün m nfi çöküntül rind n t mizl n r k, ba qa sözl des k, mirasının ön mlc bir bölümünün r dd edil r k islahatlara tabe etdirilm sinin vacibliyi q na tin g lir. F q t bu t mizl m d n sonra geriy n yin qalaca ı übh lidir. XX yüzil rtl rind n bir xeyli uzaq oldu u q bul edil bil c k “islamın s ad t sri” dövrün v islam pey mb rinin güçlü islahatçı xsiyy tin dayanan A ao lunun sl amacı q rbçi reformalara z min hazırlamaqdır.

Öt n srin vv ll rind ba ver n siyasi v m d ni prosesl rin n ti- c l rini bir daha gözd n keçirm k, bu kimi tarixi t crüb l rd n fayda- lanmaq m nasında .A ao lunun çoxsaylı analitik yazıları, o cüml d n sözüged n s ri günümüz d öz aktualı ını saxlamaqdadır. H l XIX yüzilin ikinci yarısından günd m g l n ça da la ma, q rblil m , m d niyy td reformalar kimi mövzular bu gün bel müzakir obyektı olaraq qalmaqdadır. r q c miyy tl rinin t n z züld n qurtulub t r qqi yolu tutmalarında Türkiy v Az rbaycan aydınlarının din amilin v qadının ictimai h yatdakı mövqeyin dair müzakir l ri bu gün d ehtiyac duydu umuz t crüb l rd ndir. Kür s ll m prosesind n l rin m nims nilm sin v n l rin mühafiz edilm sin do ru q rar ver bilm k üçün d elmi-m d ni irsimiz yenid n diqq t yetirilm sind fayda vardır. r q v Q rbin ça da siyasi-m d ni hadis l rini diqq tl izl mi v yazılarında f rd, demokratiya, qadın haqları kimi mövzulara dön -dön müraci t etmi .A ao lunun “ *slama gör v islamiyy td qadın*” s rinin rus dilind n Az rbaycan dilin t rcüm edil r k yayın- lanması v s rin orijinal variantının da eynil kitaba salınması bu ba- xımdan t qdir layiq bir i dir. Mübariz Süleymanlının bel bir t bbü- sünü d st kl yirik v q na timizc onun “ hm d A ao lunun “ *slama gör v islamiyy td qadın*” s rin elmi-t nqidi yana malar” adlı ara - dırması mövzuya dair bir sıra suallara aydınlıq g tirm kd dir.

Doç. Dr. Ufuk Özcan

¹ Ahmet A ao lu, “*Üç Medeniyet*”, stanbul, 1972, s. 96.

ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN “İSLAMA GÖRƏ VƏ İSLAMİYYƏTDƏ QADIN” ƏSƏRİNƏ ELMİ-TƏNQİDİ YANAŞMALAR

Əhməd Ağaoğlunun “*slama gör v islamıyy td qadın*” s r i ilk d f 1901-ci ild Tiflisd rus dilind çap edilmi dir². T dqi qatç ular ın da qeyd etdikl ri kimi³, s rin rus dilind çap edilm sinin sas s b bl rind n biri, o dövrd mü llifin do ma dilind n rl r qoyulmu qada alarla ba lı idi. s r ikinci d f 1959-cu ild stanbulda “*slamlıkta kadın*” adıyla n r edilmi - dir⁴. *Nebio lu* yayın evinin t qdimatı, Əhməd b yin o lu – S m d A ao lunun (Türkiy nin tanınmı yazıçısı v ictimai-siyasi xadimi) “Kitab, mü llif v “*slamlıqda kadın*” haqqında” ba lıqlı ön sözü v Əhməd A ao lunun h yatı v s rl rin dair m lumatla birlikd çap olunmu s ri rus dilind n türk dilin *Hasan Ali Ediz* çevirmi dir. Bu n r yazılmı t qdimatda da m lumat verildiyi kimi, t rcüm variantındakı bölm v ba lıqlar s rin slind yoxdur. Görünür, n riyat bunu, s rin geni oxucu kütl si t r find n daha asanlıqla qavranılması m qs dil etmi dir. 1985-ci ild is “*Birey ve toplum yayınları*” türkc t rcüm variantına cüzi d yi iklikl r ed r k s ri “*slamiyy td qadın*” adıyla Ankarada n r etmi dir⁵. Bu n rd S m d A ao lunun yuxarıda qeyd etdiyimiz yazısı yer almır. Lakin yayın evinin qeydi v Əhməd A ao lunun h yatı v s rl rin aid yı cam m lumatla yana ı, burada kitabın münd ricatı (içind ki-

---

2

81.), 1901, 59 .

³ Fahrettin Gülseven. Ahmet A ao lunun hayatı, fikirleri, siyasi ve sosyal mücadeleleri. “Az rbaycan” dergisi, Ankara, 1989, sayı: 268, s.72-109; Güls r n Akalın. Türk dü ünc v siyasi h yatında Əhməd A ao lu. Bakı, AzAtaM, 2004, 164 s.

⁴ Ahmet A ao lu. slamlıkda kadın (Türkceye çeviren: Hasan Ali Ediz). stanbul, Nebio lu Yayınevi, 1959, 56 s.

⁵ Ahmet A ao lu. slamiyette kadın (Ruscadan çeviren: Hasan Ali Ediz). Ankara, Birey ve toplum yayınları, 1985, 60 s.

l r) da verilmi dir. Birinci n rd , t qdimat v ön sözd n sonra (kitabın üz qabı ndakı adından f rqli olaraq) s rin adı “ *slama gör v islamlıqda qadın*” kimi, ikinci n rd is “ *slama gör v islamiyy td qadın*” klind verilmi dir. Amma hansı s b b- d ns , s rin slind ki son cüml l r, bu n rl rin heç birin dü - m mi dir (*slam dini, mahiyy tin gör , nikbin, müt r qqi bir dindir. Fatalizm haqqında t lim burada h r hansı bir k d rli qüvv nin qorxunc, zabverici t ziyiqi kimi deyil, ba vermi hadis ni “post factum” kimi q bul edib, onunla barı ma ı t min ed n qüvv tverici v ür kverici amil kimi çıxı edir. Pey mb r d f l rl t krar edirdi: “D v ni Allaha tap ır, amma vv lc onun dizl rini k ndirl ba la”).* Heç übh siz, s rin son yarım srd Türkiy d v habel Az rbaycanda yayılması baxımından, *Hasan Ali Edizin* t rcüm sind n r olunmu bu kitablar çox böyük h miyy tk sb etmi dir.

Az rbaycanda is s r ilk d f Elman Mustafao lu t r find n stanbul n ri sasında (“ *slama gör v islamlıqda qadın*” adıyla) Az rbaycan türkc sind çapa hazırlanaraq “Ulduz” jurnalının 1990-cı il mart sayında (3 (275)) d rc edilmi dir⁶. “Arxivl r açılır” rubrikasında yer almı “Ölümsüz adam” s rlöv- h li t qdimatında E.Mustafao lu, h l imperiya m ng n sind n tam qurtulmamı Az rbaycanda adını bel e itm diyimiz hm d A ao lu v onun sözüged n s ri haqqında qısaca m lumat verir. O vaxta q d r elmi-t dqıqat s rl rind .A ao - lunun h yat v yaradıcılı ndan mü yy n q d r b hs edils d , ona qar ı t nqidi münasib td , birm nalı kild yalnız q r zli mövqe nümayi etdirilmi dir. A ao lu xsiyy tin r b ti olan aliml rimiz bel , vicdani borclarından, elmi fikird (t nqidi kild olmu olsa da) onun adının qism n d olsa ya adılma- sına çalı maları il çıxma a çalı mı lar. Bu m nada, E.Mustafao lu çapa hazırladı ı bu s rin n ri il “Ulduz” jurnalının oxucularında .A ao lu haqqında ilk d f obyektiv fikir forma-

⁶ hm d A ao lu. “ *slama gör v islamlıqda qadın*” (E.Mustafao lunun “Ölümsüz adam” ba lıql t qdimatı il). “Ulduz” jurnalı, 1990, 3 (275), s. 66-80.

la dırılmasına yardım etdi v onları türk dünyasının bu f dakar o lunun Az rbycan m d niyy ti tarixind ki layiqli yeri bar d dü ün m y vadar etdi. Lakin günümüzün reallıqları v kulturoloji fikrin t l bl ri baxımından bu n rin bizi qane etm y n b zi qüsurları da göz qaba ndadır. T f rrüata varmadan bunların n mühüml ri bar d bir neç qeydimizi oxucularımızla bölü m k ist yirik.

g r müst qilliyimizin b rpasından önc ki ill rd kulturoloji fikrimiz üçün h miyy tli bir s rin t rcüm variantı sasında çapa hazırlanması dövrün gör keç rli sayılırdısa, dü ünürük ki, bu gün orijinal variantın v ya s rin slind n birba a Az r-baycan türkc sin t rcüm sinin yoxlu u m sul sah ara dırıcı-larının q bah ti hesab edil bil r.

Türk t rcüm variantlarındakı lav l ri, n z rd n qaçmı mü yy n m qamları v b zi üslub x talarını n z r alsaq (xatır-ladaq ki, 1959 v 1985-ci il n rl rinin özünd bel t qdimat, söz v ifad l rd ki d yi iklikl r baxımından f rqlilikl r n z r çarpmaqdadır) stanbul n ri sasında çapa hazırlanmı variant-da da eyni x taların t krarlanması t biidir.

Üst lik, E.Mustafao lunun, uy unla dırma zamanı b z n s rin dilin a ırlıq g tir n lav sözl rd n – sinoniml rd n istifad etm si v mü llifl t rcüm çinin qeydl ri sırasında verilmi rhl ri s rin sli il t rcüm si arasındakı f rqi sanki artırmı kimi görünür. Xüsusil d , n z r alsaq ki, Türkiy n rl rind s rin slind olmayan bölm v ba lıqlar verilmi -dir, o zaman az rbycanca olan n rd bunların s rb st “t rcü-m si” m ntiqi baxımdan daha çox fikir ayrılıqlarına yol açmı olur. Misal üçün, eyni ba lı ın 1959-cu il n rind “Pey m-b rin qız cocu una göst rdiyi m h bb t”⁷, 1985-ci il n rind “Pey mb rin qız cocu una göst rdiyi sevgi”⁸, 1990-cı il vari-

⁷ Ahmet A ao lu. slamlıkda kadın (Türkceye çeviren: Hasan Ali Ediz). stanbul, Nebio lu Yayınevi, 1959, s. 29.

⁸ Ahmet A ao lu. slamiyette kadın (Ruscadan çeviren: Hasan Ali Ediz). Ankara, Birey ve toplum yayınları, 1985, s. 28.

antında is “Pey mb rin qızına m h bb ti”⁹ klind verilm si (ümumiyy tl , bu adla ba lı a çıxarılması), sanki pey mb rin geni anlamda qadına (qıza) münasib tinin ail ç rçiv si il m hdudla dırılması meylin dir. Yaxud “M h mm din qadınlara tanıdı ı haqlar”ın¹⁰ “M h mm din tanıdı ı qadın hüquqları”¹¹ kimi verilm si d , oxucuda mü yy n q d r f rqli fikir formala -dırır. s rd olan fransızca istinadların yazılı nda da diqq tsizlik n z r çarpır¹². Ümumiyy tl is , s rin rus dilind n türk dilin t rcüm sind improviz hallarına rast g linir (m s l n, çar ab, gu ni inlik v s. m s l l rd).

Görölmü h r bir i d qüsür v nöqsanların olmasını t bii hal saysaq, dem li bizim t qdim ed c yimiz t rcüm variantında da t nqid h d fi ola bil c k m qamların olması h çiq tini d b ri ba dan q bul etm k zorundayıq. Lakin bu halların olaca ı t qdird qeyri-obyektiv t nqidl r yol verilm m si v oxuculara müqayis aparmaq imkanı verm k m qs dil s rin rus dilind olan slinin – 1901-ci ild Tiflisd n r olunmu kitabın fotosur tinin d kitaba daxil edilm sini m qs d uy un hesab etdik. Yeri g lmi k n, bir m qamı da qeyd etm yi lazım bilirik ki, b zi s rl ri, habel Az rbaycan türkc sind az i l dil n xs adlarını (yazılı nda yanlı lı a yol verm m k üçün) orijinalda oldu u kimi yazmı v kursiv riftl rl vermi ik.

s ri rus dilind n Az rbaycan türkc sin , qırx ild n artıq bir müdd td Az rbaycan Dövl t M d niyy t v nc s n t Universitetind çalı an (eyni zamanda “*M d niyy t dünyası*” m cmu -sinin m sul katibi olmu) Rüb t rifov t rcüm etmi dir. O,

---

⁹ hm d A ao lu. “slama gör v islamlıqda qadın” (E.Mustafao lunun “Ölümsüz adam” ba lıqlı t qdimati il). “Ulduz” jurnalı, 1990, 3 (275), s. 71.

¹⁰ Ahmet A ao lu. slamlıqda kadın (Türkceye çeviren: Hasan Ali Ediz). stanbul, Nebio lu Yayinevi, 1959, s. 30; Ahmet A ao lu. slamiyette kadın (Ruscadan çeviren: Hasan Ali Ediz). Ankara, Birey ve toplum yayınları, 1985, s. 29.

¹¹ hm d A ao lu. “slama gör v islamlıqda qadın” (E.Mustafao lunun “Ölümsüz adam” ba lıqlı t qdimati il). “Ulduz” jurnalı, 1990, 3 (275), s.71.

¹² Yen orada, s. 68, 75.

t rcüm nin daha mük mm l olması üçün yeri g ldikc müvafiq sah müt x ssişl ri il m sl h tl mi , mümkün q d r t hrifl r yol verm m y çalı mıdır. Bu m nada s rin t rcüm sinin adı da xeyli müzakir l r s b b oldu. Bel ki, Rüt t mü llim “ *slamda qadın v islam qadını*” variantı üz rind dayanmıdı. Lakin biz onu, s ri bu vaxta q d r Türkiy d v Az rbaycanda tanındı ı kild – “ *slama gör v islamiyy td qadın*” adıyla n r etm kl (slind , a a ıda da diqq t yetir c yimiz kimi, bizc Yusuf Akçuranın t rcüm si – “ *slama gör v islam al mind qadın*” – daha m ntiqli s sl nirdi), g l c kd ara dırıcıl arın ad m s l sind yol ver bil c yi ça qınlı n qar ısını almı oldu umuza v bu variantın m ntiqi baxımdan daha s lis s sl ndiyi fikrin inandıra bildik.

T rcüm üz rind redakt i l ri getdiyi bir vaxtda t dqıatçıl alim mam d d in Z kiyev dedi ki, uzun ill r .A ao lu irsinin t dqıqi il m ul olmu ustadımız m rhum ziz Mir hm - dovun xsi arxivind hm d b yin dig r yazıları il yana ı, bu s rin d az rbaycanca t rcüm sinin lyazmasına rast g lmi m (mam d d in mü llim onun xsi arxivini qaydaya salmaqla m - ul idi). Amma o vaxtlar ziz Mir hm dovun xsi arxivind qar ıqlıq oldu u üçün t rcüm variantını tapa bilm dik. Bizi n çox maraqlandıran bir m s l idi: gör s n ziz mü llim s ri ruscadan – slind n t rcüm edib, yoxsa ki, türkc t rcüm variantından. Bu m qs dl , onun A ao lu haqqında yazmı oldu u, xüsusil , h min s r d istinad etdiyi bir neç m qal ni yenid n diqq tl ara dırdıq v bel q na t g ldik ki, 1901-ci ild Tiflisd n r edilmi rusca variant onda olmayıb. Çünki o, h min m qal l rd stanbul n rin istinad edib. Çox güman ki, onun xsi arxivind olan az rbaycanca variant da m hz h min n r sasında t rcüm edilib.

Qeyd etm yi özümüz borc bilirik ki, “ *slama gör v islamiyy td qadın*” s rinin rus dilind olan orijinal variantını (güman ki, çox nadir nüsx l rd n birini), bu s tirl rin mü llifin hm d b yin n v si – S m d b yin o lu Tekta A ao lu ba ı -

lamıdır. Onu da lav ed k ki, vaxtil daha çox ictimai-siyasi f aliyy tli m ul olmu Tekta b y (ya ının s ks ni haqlamasına baxmayaraq) bu gün d ciddi elmi-m d ni yaradıcılıqla m uldur. “Kızılık” adlı sosialist siyasi kültür d rgesinin redaktoru olan Tekta b yin qır x altı ya lı yegan o lu – hm d A ao lu is adını v soyadını da ıdı ı babalarından f rqli bir f aliyy t sah sind çalı ır.

İk n rind n yüz on il yaxın bir vaxt keçdikd n sonra oxucularımıza s rin orijinal variantı il tanı olmaq ansı verdiyin v bizi evind d f l rl qonaqq rv rlikl qar ıladı ma gör **Tektaş bəy Ağaoğluna** minn tdarlı ımızı bildiririk.

* * *

Çoxyönlü elmi-m d ni f aliyy ti il Az rbaycan m d niyy ti tarixin z ngin irs b x etmi hm d b y A ao lu, h m d islam dininin müxt lif yönl rd n rhin h sr edilmi v dövrü üçün h miyy tli oldu u kimi günümüz d aktuallıq k sb ed n bir sıra s rl r mü llifidir. Onun Fransa, Az rbaycan v Türkiy m tbuatında çap olunmu v islamın elm, maarif, m d - niyy t dini olmasını açıqlayan yüz l rl m qal l rind n ba qa, islamda qadın hüquq v azadlıqlarını, elmi-m d ni t r qqiy t kan ver n amill ri rh v t bli ed n monoqrafik s rl ri d vardır.

A ao lunun XIX srin sonu v XX srin ilk ill rind Az r- baycan c miyy tini, daha geni anlamda is türk-islam dünyasını t r qqiy v müasir dünyanın n müt r qqi nailiyy tli rini xz etm y s sl y n, dili, mövzusu v co rafiyası baxımından bir-birini t krarlamayan çoxsaylı yazılarından ilk d f kitab halında n r edil ni (1892-ci ild Londonda n r edilmi elmi topludakı “ *i dinind m zd ki inancları*” s ri¹³ istisna olmaqla) “ *slama gör v islamiyy td qadın*” s ridir. İk d f rusca n r olunmasına baxmayaraq din, mill t, müasirlik, qadın v s. kimi probleml rl ba lı bir srd n artıq bir müdd td

---

¹³ hm d A ajev. *i dinind m zd ki inancları* (Fransızcadan çevir ni Hamlet Qoca). “M d niyy t dünyası”, X buraxılı , 2005, s. 57-62.

qızın müzakirə və mübahisələrə vacib verməsi bu sənətin müasir Azərbaycan kulturoloji fikri üçün də öz əhəmiyyətini saxlamadadır. Xüsusilə də, gender problemlərinin yenidən gündəməyə gəlməsi bir vaxtda sənətin tarixi baxımdan daha çox dəyəri qazanmış olur. Müasir təhsil tariximizdə qadın problemi ilə bağlı ilk fundamental elmi tədqiqatın da məhz “slama görüşü və islamiyətdə qadın” sənətinin olduğu unudulmamalıdır, belki də yanlışdır¹⁴.

Sənətin rəhbərliyi olduqca güclü təhsil, elm və din xadimlərinin diqqətini cəlb etməsi və Aəolunun adı keçməsi tədqiqatların kəşfiyyətində bu sənətin əhəmiyyətini təsdiqləyir.

Beləliklə, biz bu yazımızda həmin sənətin barəsində söylənilmiş bütün fikirləri münasib təbii şəkildə bildirmək istəyirik. Burada, əsasən Aəoluna həsr edilmiş monoqrafik araşdırmalara istinadən sənətin haqqındakı elmi-tənqidi fikirləri ümumiləşdirərək yəqin göstərəcəyik.

Sənətin rus dilində və həmişə Tiflisdə nəşr olunması, elmi və ictimai fikrin bu haqda daha geniş məlumatlandırılmasını təbii ki, nəzərdə tuturdu. O dövrdə Azərbaycanda türkcə mətbuatın yoxluğu da sənətdə qaldırılan problemlərin müzakirəsi imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Lakin konkret olaraq həmin nəşrə istinad edilmiş belə, Aəolunun orada qaldırıldığı problemlər dairəsinin yazılar dövrü mətbuatın nəzər-diqqət mərkəzində olmasıdır. Çünki həmin məsələlər (bəzən fərqli aspektlərdən dəyərləndirilməsi olmasa belə) Aəolunun Fransa dövrü yaradıcılığından bəhs edərək Tiflis və Bakı mətbuatındakı yazılarının da əsas mövzularını təşkil etməkdə idi. 1904-cü ildən etibarən isə mətbuatımızın “*Həyat*” və “*rəad*” qəzetləri ilə bəhs edilən yeni intibah mərhələsində Aəolu, eyni mövzuları daha müntəzəm və

---

¹⁴ traflı bax: Süleymanlı M.A. Azərbaycan gender probleminin dair ilk kulturoloji tədqiqat (Azərbaycan MEA-nın akademiki C.B.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məruzələri, LXIV cild, 2008, № 3, s. 193-200; slahatçı ziyahların qadın və ailə mövzusunda mövqelərinin dair (həmişə bəhs edilən Aəolunun dünyabaxışı kontekstində). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 2008, № 9, s. 215-225.

müasir Avropa demokratik d y r l ri baxımından daha modern meyarlarla qaldırdı v türkç olması s b bind n xalqla daha yaxın ünsiyy t v müzakir l r imkanı ld etdi. H llini gözl y n h min mövzular haqqında A ao lunun az qala h r gün yazılar yazdı ı bir vaxtda, rusca n rin müzakir si v ya türkç yenid n n rinin aktuallıq k sb etm m si t bii sayılmalıdır. Xüsusil d , A ao lunun, n z ri kild qaldırdı ı m s l l rin ictimai h yata t tbiqi il d aktiv sur td m ul olması, bir az sonra – 1908-ci ild n etibar n Türkiy y mühacir t m cburiyy ti v bol evik istilasından sonra is arzuolunmaz xs kimi onunla ba lı yazıların tamamil yasaqlanması v s. kimi s b bl r üzünd n, sözüged n s rl (dem li, h m d orada qaldırılmı m s l l rin h lli istiqam tind ki t bbüsl rl) ba lı, m tbuatda elmi-t n-qidi müzakir l r s ngimi v t dric n milli, dini v demokratik d y r l r z minind olan h r bir fikri v m li t bli at qada an olunmu dur.

Odur ki, “ *slama gör v islamiyy td qadın*” s rin dair elmi-t nqidi t hlill r sas n Türkiy d n r olunmu ara dırma-larda öz ksini tapmı dır. Bu bar d ilk geni bilgini Yusuf Akçuranın “*Türkçülüğün tarihi*”¹⁵ s rind n alırıq. Akçuranın bu s rind n aldı ımız (kitabın Tiflisd – Martirosyans m t-b sind basılması, 59 s hif olması haqqında v el c d , ilk d f olaraq onun b zi yerl rini türkç y t rcüm etm si kimi) m lumatlar, onun orijinal variantdan istifad etm si faktını tam açıqlı ı il ortaya qoyur. s rin bir yerind Akçuranın: “ limiz keç n bu iki s rind n (“ *slama gör v islamiyy td qadın*” v “ *slam, Axund v Hatifülqeyb*” s rl ri n z rd tutulur – M.S.) A ao lu hm d b yin d bir çox türkçü kimi, önc islamin islahı, islamin sl özün dönd rilm si m s l si il m ul oldu u anla ılır”¹⁶ – dem si is fikrimiz yüz -yüz minlik yaradır. Akçuranın, Rusiyadan mühacir t etdiyini, A ao lu il m sl k, qid birliyind oldu unu v ail vi dostluq

---

¹⁵ Yusuf Akçura. Türkçülü ün tarihi. stanbul, Kaynak yayınları, 2001, 184 s.

¹⁶ Yen orada, s. 160.

etdiyini, onun xsi arxivi, o cüml d n t rcüme-yi-halına dair geni bilgil r sahib oldu unu diqq t alsaq, burada t sadüfi bir eyin olmadı ma qane olarıq.

Akçura, A ao lunun 1902-ci ild Bakıda n r olunmu dig r bir s ri haqqında da m lumat ver r k yazır ki, “ hm d b y türkc q zet çiliy ba lamadan önc “ *slama gör v islam al mind qadın*” adlı rusca bir risal yazıb yayımlamı dır. Bu risal d , basılmamı “Dialog” (“ *slam, Axund v Hatifülqeyb*”¹⁷ s rini n z rd tutur – M.S.) kimi, islamın görü l rind il rici oldu unu, Abbasil rin orta dövrl rin q d r bu il rici h r k t davam etdiyi halda, daha sonra aliml rin v eyxl rin m nf tçilikl ri üzünd n islamın geril diyini v çökdüyünü iddia etm kd dir”¹⁸. V Akçuranın vur uladı ı bu iddiaları üzünd n A ao lu, t hqir v t qibl r d m ruz qalmı dır. M s - l n, “ *slam, Axund v Hatifülqeyb*” s ri¹⁹ il ba lı ba vermi qalmaqalı n z rd tutaraq, ükuf Nihal yazır: “O zamanlar bitib tük nm y n sünni- i davalarının heç bir i yaramadı ını, bunların xalqı geriliy v t friq y do ru götür n bir fsan oldu unu, ancaq “milli ittihad”ın k ndil ri üçün faydalı bulundu unu söyl y n v bunları bir m qal il açıqca yazan A a- o lu, axundları qızdırmı ; din ül ması, hm d b yin qanının halal v nikahının bo oldu una dair fitva çıxarmı dır”²⁰.

Akçura, s rin m zmununu ifad ed n sas m qamlara toxunaraq vur ulayır ki, “ hm d b y bu risal sind islamın ir lil - m si v geril m sin ölçü olaraq “qadın”ı almı dır. hm d

---

¹⁷ ziz Mir hm dov. *slam, Axund v Hatifülqeyb*. İ yazması mü llifin xsi arxivind dir; hm db y A aye v. *slam, Axund v Hatifülqeyb*. **XX əsr Azərbaycan nəsr**. T rtib ed ni v ön sözün mü llifi X.M mm dov. Bakı: Yazıçı, 1992 (512 s.) s. 275-290.

¹⁸ Yusuf Akçura. *Türkçülü ün tarihi*. stanbul, Kaynak yayınları, 2001, s. 158.

¹⁹ Bax: hm d b y A ao lu. *slam, Axund v Hatifülqeyb*. **Seçilmiş əsərləri** (T rtib ed nl r: ziz Mir hm dov, Vilay t Quliyev). Bakı: r q-Q rb, 2007, s. 35-49; Xeyrulla M mm dov. İ yazmaları yanmır, ancaq talel ri q rib olur. “ d biyyat q zeti”, 25 mart 2005-ci il, 12 (3451).

²⁰ Samet A ao lu. *Babamdan hatıralar*. Ankara, Zerbamat matbaası, 1940, s. 154.

b yin inc l m sin gör H z r ti Pey mb r, qadını, ski ran m d niyy ti v islamdan önc ki r b ad tl ri il müqayis d çox yüks ltmidir. Quranın ruhuna gör , bird n artıq h yat yol- da ı caiz deyildir. slam al mind Quranın mrl rin , pey m- b rin sözl rin , rani v Süryani m d niyy tl rin q l b sind n etibar ndir ki, qadın, kültür l v sosial mövqeyind n dü m y ba lamıdır. “Türk-Tatar” qövml rinin islamı q buluyla islam al min hakim olmasından sonra, qadının mövqeyi t krar yüks lmi s d , bu qüvv tli ünsürün ad t qanunları bel rğin n ski m d niyy tl rind n olan ran v Süryan m d niyy t- l rin qalib g lm y r k, qadın yen kültür l v sosial baxım- lardan dü mü v n hay t bugünkü (y ni 1901 s n sind Az r- baycandakı) derekesine (a a t d r c sin , s viyy sin – M.S.) enmi dir”²¹.

A ao lunun, islam qövml rinin qurtulu v t r qqisin nail olmaq üçün h miyy tli v h llini z ruri hesab etdiyi m s l l r, xüsusil d , qadın v lifba probleml ri bar sind ki fikirl rini daha çox diqq t layiq gördüyünd n, Akçura s rin son s hif - l rinin t rcüm sini eynil verm yi m qs d uy un saymıdır. Biz d , t dqıqatçılara daha geni müqayis imkanı verm k m qs dil , s rin türkc y ilk d f çevrilmi h min parçalarını yazımıza daxil etm yi müvafiq saydıq:

“Müslümanların qurtarılması, onların m n vi, maddi, h tta siyasi kalkınmaları, yalnız iki m s l nin h llin ba lıdır: Qadın m s l si v lifba m s l si.

Zamanımız müslüman qadını, ancaq s rb st v bilincli bir ana v bir e oluncadır ki, sosial gör vini yerin yetir bil c k- dir. Yalnız bu rtl r daxilind cocuqlarının xarakter v irad sini egit bilir v onlara yüks k duy ular v sl fikirl r a ilaya bilir; bugünkü rtl r dair sind müslüman qadının cocuqları birtakım m nasız mövcudiyi tl rd n ibar tdir.

Bo ucu h r m havası içind keçiril n t nb l v sırf heyvani bir h yat, qadının b d ni g li m sin izin verm diyind n, irqin

---

²¹ Yusuf Akçura. Türkçülü ün tarihi. stanbul, Kaynak yayımları, 2001, s. 158.

b d ni çökü ün d yol açmaqdadır. lifbanın güclüyü is oxu-
yub yazma ı çox zorla dırdı ndan müslümanların a ıl v q lb-
l rinin aydınladılması yolunu qapamaqdadır. Qadın v lifba,
i t islam al minin iki n h qiqi dü m ni, onun t davi olunma-
yan iki x st liyi ki, onların etkisi altında bu al m yava -yava
m hv olmaqdadır. Yalnız son zamanlarda müslümanlar bu iki
m s l ni ciddiyy tl göz önün alma a ba ladılar. F q t bu
xüsuslarda stanbul, Qahir , Bombay v K lkütt d göst ril n
hümm t v qeyr tl r – ki erk kl r oldu u kimi qızlara da m k-
t b açmaq v lifba islahı giri imind bulunmaqla ortaya çıx-
maqdadır – yet rli sayılamaz; bütün bu qeyr tl r, mütl q ölüml
sonuclanacaq müzmin v öldürücü x st liy qar ı z if v keçici
ilaçlar d r c sind dir. Müslüman al minin oyanması v o al -
min m d ni mill tl r mühitin gir bilm si üçün, *çox idd tli bir
sarsıntıya ehtiyac vardır. Müslümanların k ndi reformasyon
dövrünü keçirm l ri v içl rind n qay t qüvv tli bir irad sahibi
v n fsini i üçün tamam n f daya hazır bir adamın g lib çıx-
ması lazımdır* . Bel bir reformator (yenilikçi) yuxarıda gördü-
yümüz kimi bizzat islamda, islamın tarix v g l n kl rind
m ll rin uy un bir z min bula bilir. T krar edirik: N Quran,
n ri t k ndiliyind n g li m y müxalif deyildir. Yalnız
onların da ıycısı durumunda olan eyxl r v aliml r çıxarları
u runda Quran v ri t m d niyy tl uyu mayan bir kil
verm y u ra mı lar. Bunu pekala (göz l, yax ı – *M.S.*) bil n
misirli yenilikçi Mehmet Ali, Misirin eyxl rini v aliml rini
sarayında toplayaraq traflarını k ndisin tamam n sadıq üç sıra
sg rl ku attıqdan (çevr l m k, mühasir etm k – *M.S.*) sonra
yapdı ı yenilikl ri v islahatı ölüm t hdid altında onlara tasvip
(b y nm , t qdir etm – *M.S.*) v imza etdirdi”²².

Maraqlıdır ki, s rin (v v ld d qeyd etdiyimiz kimi) Türki-
y n rl rinin heç birind yer almamı son cüml l ri Akçuranın

Vaka bizimdir – *A.Y.* (C mal ddin fğaninin fikirl ril qar ıla dırılısın).

²² Yusuf Akçura. Türkçülü ün tarihi. stanbul, Kaynak yayınları, 2001, s.
158-160.

diqqə tını xüsusilə cəlb etməyə, həmçinin parçanın tərcüməsini də verməyi unutmamıdır: “Müslüman dini, əslində sevinc gətirən və iləmləməyi sevindir. İslam, qədrli, hər hansı uşursuz və uydurma bir qüvvətin insan həyatına dəhşətverici və qəddar bir basqısı tərzində anlamaz, İslam görüşü qədrli, meydana gəldikdən sonra vakalar ilə uyumağa əsaslayan bir nəzəriyyədir ki, insanları təqviyə edir (qüvvətləndirir – M.S.) və qeyri-əladədir. Müslümanların peyğəmbəri bizzat bir kərkətlərdir: “Dünya ni Allaha iman tət, amma daha vələdizini iyibəla!”²³.

Hələ Parisdəyənkərq tarixin dairədəslərini dinləməkləyanan, həm də bu istiqamətdə tədqiqatlar apardıqandan, Aəolunun ilk araşdırmasının da məhz bu istiqamətdə olmasını təbii hal hesab edən Akçura yazır ki, Azərbaycan döndükdən sonra onun fikri və mədəniyyətinin dini məsələlərdən milli və sosial məsələlər keçməsi müəahid olunur. “*slama görüşü və islam əlamində qadın*” sərəinin ideyası də dövrədə müsləman ziyalılarınin düüncə tərzini uyundur və islahat yolu ilə müsləmanları böhrandan qurtarmaq, inkişafə sövq etməklə mahiyyətdədir. Aəolu, sərə bütün müsləmanlarla məşğuldur. Onun türkçülük duyusunu, ancaq türklərin qadına verdiqləri dəyəri ifadə etməsi tələrdən çıxara bilmərik. Çünki Aəolu burada “Türktatar” qadınıni idealiz etməkdədir. Dümlək hədəfi isqədimlərdən mədəniyyətdir: ərəblərin, ərəm mədəniyyətinin üstün təsərəindən uzaq olduqları zamanlar, İslam qadınının yeri və dolayısı ilə müsləmanların mədəniyyəsi yüksəkdi; türk qadınıni əəəlayaraq türk həyat və mədəniyyətinin tələqqisindəngələ olan qüvvədə həmin köhnə və çürük ərəm mədəniyyətdir²⁴.

Aəolunun qadın problemi tərafında düüncələrinin ləpərkən dövrlərdən formalaşmasına dair tədqiqatçılərin fikirlərini, özü də təsdiqləyir. Səmədə Aəolunun “*Babamdan hatıralar*” sərəindən öyrənirik ki, Aəolu hələ Tiflisdə tələbəyənkə, bir ərəmni qızına dərs verdiyi ənlərdən qadınlarımızın acınacaqlı

²³ Yusuf Akçura. Türkçülük ün tarixi. İstanbul, Kaynak yayınları, 2001, s. 160.

²⁴ Yenə orada.

v ziyy ti bar sind dü ün müdür. O, sonralar h min hadis ni xatırlayaraq yazırdı: “M n bu erm ni qızı il u ra ırk n, h p oradakı h m ir l rimi, amcazad v bacılarımı xatırlayaraq heyr tl r dalırdım. Evimizd on ikiy q d r böyük-kıçık qızlardan – bir qısminin b zi Quran sur l rini zb rd n bildikl rind n ba qa – heç bir ey öyr nm dikl rini, bilm dikl rini v bir çox n sill r bel g lib keçdiyini v bir çoxlarının da bel davam ed c yini dü ünür, yen heyr t edirdim! M n h l ki, hökm ed c k hal v v ziyy td deyildim. H tta aldı m t rbiy icabı olaraq, qızların bel açıq-saçıq, erk kl rl görü m l rini, onlardan d rs almalarını qınayacaq bir zehniyy t içind ydim. El z nn edir m ki, y r iki s n vv l, m n o erm ni qızına d rs verm k t klif edilm i olsaydı idd tl r dd ed rdim. Çünki haramın iki t r fi oldu una d rind n imanım vardı!”²⁵. .A ao lunun qızı Sür yya A ao lunun “Bir ömür bel keçdi” s rind ²⁶ d böyük mü- t f kkirin qadın probleml ri il ba lı dü ünc l rin v xsi h yatında bu arzuların t tbiqin dair maraqlı faktlara rast g lm k mümkündür.

Yaradıcılı ındakı sas t mayüll ri getdikc aydınla maqda olan hm d A ao lu XX srin ilk ill rind n etibar n lim rdan b y Topçuba ov, li b y Hüseyinzad , M h mm d a a ahtax- tinski kimi ziyalılarla birlikd islahatçılıq h r katının ön mli simalarından birin çevrilir. Fransadan Az rbycana dön r-dön- m z giri diyi ilk i l rd n biri, Avropa elmi-m d ni mühitinin, r q ünashlıq sah sind dünya öhr tli aliml rd n aldı ı t hsilin, eyx C mal ddin fqani kimi reformalar t r fdarı olan xsiy- y tl rl ünsiyy tin onun g l c k f aliyy ti üçün açdı ı perspektivl r uy un olaraq islamiyy td köklü islahatların aparılması z rur tini ortaya qoyan s rl r q l m almasıdır. O, bu yazıla- rında pantürkizmd n çox, islami d y rl ri ön çıxarma a üstün-

²⁵ Samet A ao lu. Babamdan hatıralar. Ankara, Zerbamat matbaası, 1940, s. 81-82.

²⁶ Sür yya A ao lu. Bir ömür bel keçdi (Vilay t Quliyevin “A ao lular” kitabında, s. 138-159). Bakı, Ozan, 1997, 236 s.

lük vermi və siyasət islamın tənzülünə səbəb olan amilləri ara dırmıdır. Eyni zamanda, islamiyyət hüquqi-demokratik idarə üsulunun uzlaşma biləcəyi düncünün parlaq təbliğatçısı kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Qeyd edilmişdir ki, ilk vaxtlar həmişəyə Abbasidlərin yeni-
ləmələri katına dair irəliləyən sürdüyü təkliflər üzə birbaşa siyasi xarakter daşıyırdı. Çünki, tədqiqatçı-alim Ufuk Özcanın da çox gözəl rəhbərliyi kimi²⁷, demək olar ki, ortada, təkliflərinin konkret bir siyasi proqramla dəstəkləndiyini təsdiqləyən el bir fakt yoxdur. O, islam alimləri üçün ki problemlərin həlli yollarının siyasi deyil, daha çox mədəniyyət məsələləri ilə bağlı oldu və fikrini ısrarla müdafiə edir və bu xüsusda siyasət bir neçə amilin ön çıxarılmasını zəruri sayırdı. İslam cəmiyyətinin mövcud vəziyyətdən çıxışı yolunu qadının ictimai-sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə, dil və əlifbanın islahı ilə məhdudlaşdırılması da bu yanaşmanın göstəricisidir və bu da məhz ilk dəfə “*slama gör və islamiyyət qadın*” və daha çox “*slam və Axund*” adı ilə tanınmış “*slam, Axund və Hatifülqeyb*” sərəhşadlarında, eləcə də onlarla məqalələrdə öz əksini tapmaqdadır.

Abbasid bu dövr yazılarında belə iddialar qaldırır ki, islamın zəruri dəyişmələri dindir və Abbasidlərin orta dövrlərin qədr bu dəyişmələri mahiyyətini mühafizə etməmişdir. Lakin daha sonra yad təsirlərin təsiri ilə islam cəmiyyəti tənzülünə və böhran prosesinə girmişdir. İslam dünyasında qədim fars və süryaniyənin təsiri, islami dəyişmələri üstləməsinə son qadın, mədəni və ictimai baxımdan üstün mövqeyini itirməyə başlamışdır. Türk-tatar qövmlərinin islamiyyəti qəbul etməsinə təsadüf edən dövrdə qadının vəziyyəti təkrar yüksəlmişdir, bu güclü ünsürün təsiri ilə beləcə qadınların qədim və köklü təməllərinə sahib olan farsların və süryanilərin zəifləməsinə ruz qalmı, qadın yenidən ictimai həyatdan çəkilmiş və sonunda bu-günkü acınacaqlı vəziyyətinə gəlmişdir. Beləcə, qadınların tənzülünə

---

²⁷ Ufuk Özcan. Ahmet Abbasid və rol dəyişmələri (Yüzyıl dönümündə batıcı bir aydın). İstanbul, Donki nəşriyyatları, 2002, s. 46.

n q dim dövrl rd n üzü b ri mövcud olan örtünm v poliqa- miya islam dünyasına yayılmışdır. Bu dövrü islam tarixinin n qaranlıq ça ı kimi xarakteriz ed n A ao luna gör , c m n n l rinin pozucu t sirl rin h l m ruz qalmayan türk v tatarlar arasında, spaniya ma ribil rind qadının s rb stliyin ba lı n n l r h l davam etm kd ydi. Buradan çıxarılaçaq m ntiqi n tic l rd n biri, A ao lunun n n vi fars kültürünün üstünlüyü dü ünc sind n uzaqla ara q az rbycanlıların modern milliyy tçi idealına yaxınla mı olmasındır. kinci bir t r fi is bundan ibar tdir ki, diqq ti islamda islahat z rur tin yön ld n A ao lu, islamiyy tin ilk qaynaqlarına geri dönü idealını qabartma a s y göst rir. Ufuk Özcanın gör bunu, dinin canlandırılması üçün islam dünyasının uzun bir tarixi dövrü hat ed n t crüb l r h miyy t verilm m si kimi d y rl ndirm k olar: “Bu kliyl bütövlükd n m hrum bir islam anlayı nı ir li sürmü dür. slamiyy tin f rqli dön m v m kanlar içind ki t crüb l rini bir-birind n qopuq prosesl r olaraq gör n A ao lu, bu bir-birind n qoparılmı v f rqlil dirilm t crüb l ri Q rbin modern qavram v meyarlarına müraci t ed r k mü yy nl dirm y çalı mıdır”²⁸.

A ao lunun, islamiyy tin meydana g lm si v m n yi il ba lı g ldiyi q na tl ri (h min dövrd “panislamist” adlandırılmasına baxmayaraq), varmaq ist diyi m qs dl ri mömin bir dindarin idealları il eynil dirm k tamam yanlı olardı. Ufuk Özcanın rhin gör is , islamiyy tin ilk qaynaqlarını ön çıxarark n A ao lunun sl m qs di, bu dinin orijinal d y rl rini ucaltmaq deyildi. “ ksin , bütün diqq tini islamiyy tin ba lan- ı c m rh l si üz rind c ml dirm si ona, daha sonrakı dövr , xüsusil x lif l r v m zh bl m l r dön min d y r verm m k v böyük ölçüd inkar etm k fürs tini verirdi. slamiyy ti, tamam n f rqli rtl rin m hsulu olan modern anlayı larla açıqlama a çalı an A ao lu, dini islahat dü ünc sini d eyni anla-

²⁸ Ufuk Özcan. Ahmet A ao lu ve rol de i ikli i (Yüzyıl dönümünde batıcı bir aydın). stanbul, Donki ot yayınları, 2002, s. 48.

yı larla i l yirdi. Bel c , yeni kimliyin in asında islam, özünü itirmi v b sitl dirilmi q rbli mahiyy til bir tikinti materialı v zif sini gör c k, dig r yandan modernl m m liyyatına da haqq qazandırılmı olacaqdı. slind bu, onun müasirl ri olan b zi islamçılarının da müraci t etdikl ri bir yoldur”²⁹.

A ao lu, görünü d islamiyy t b lli bir h ssaslıqla yaxın-la ma a s y göst rmi dir. Halbuki bu c hdi, islam dünyasının bütün ünsürl rini hat etm y , onun tarixi t crüb l rind n yararlanma a v ya islam kimliyind ki n n vi elementl ri can-landırma a yön ldilmi bir ist yi ehtiva etm m kd dir. Üst lik bu h ssaslıq, h l ki, b lli olmayan bir q rbli m proqramının c miyy t t r find n q bul edilm si üçün bir növ hazırlıq v zi-f si da ımıdır. Bu s b bl , onun yazılarında düny vi v milli ütura vurulan vur u, dini ütura edil n vur unu a maqdadır. Modernl m , dini d için alaraq d yi dir n bir yön li , bir h d fdir. Ufuk Özcanın da vur uladı ı kimi, slind A ao lu-nun bu dü ünc l ri yeni deyildi. Rusiya müs lmanları arasında yenil m h r katının kökl ri XIX yüzilin ikinci yarısına q d r gedib çıxır. H min vaxtdan etibar n t rbiy l ndirilmi bir zümr vasit sil Az rbaycana modern dü ünc l r ötürülm y ba lan-mıdır. Bel likl , Az ri dü ünc si sad c dil, üslub v mövzular baxımından deyil, dünyagörü ü etibaril d yeni bir m rh l y girmi dir. Bu dövrd , srl rl milli kimliyin vazkeçilm z ünsürü halına g lmi olan ran kültürü, yüks k t b q l r arasındakı t sirini itirm y , ölk y Rusiya vasit sil Q rb m d niyy ti v kosmopolit laq l r girm y ba lamıdır. Bel likl , Az rbay-canda c miyy tin a a ı qisiml rind n n vi kültürün, yuxarı zümr l rind is Rus v Q rb kültürünün hakim oldu u bir kim-lik f rqlil m si m l g lm y ba lamıdır. Bunu n z rd tuta-raq Ufuk Özcan yazır ki, ictimai t n zzül yol açan bu f rqlil -m , T nzimat Türkiy sind oldu u kimi t m l qurumlarda v ya am t rzind ikil m l r klind ortaya çıxmıdır. Bu v ziy-

---

²⁹ Ufuk Özcan. Ahmet A ao lu ve rol de i ikli i (Yüzyıl dönümünde batıcı bir aydın). stanbul, Donki ot yayınları, 2002, s. 48-49.

y t, kimlik axtarı larına yeni ünsürl rin lav olundu u 1905-ci ild n sonra özünü daha b lli bir kild göst r c kdir. Rusiyanın idar çiliyind n uzaqla ma istiqam tind ki meyll r d bu dövrd mü ahid edilmidir. Ba lan ıca dini mesajlar da k sb ed n milliyy tçilik, getdikc bu görk mini itir r k türkçülüy , türkiy çiliy v az rbycançılı a do ru istiqam t almıdır. B zi ziyalılar Rusiya vasit sil q rblil m k yerin T nzimat modelind bir q rblil m t crüb sin üstünlük verm y ba lamı dılar. Ancaq bu t mayül d diqq ti çox ç km mi dir. Az rbycan m tbuatı çox müxt lif t mayüll rin ziddiyy t nöqt si halına g lmi dir³⁰.

Ortaya çıxan dig r bir meyl is n n vi dindar halinin h yat t rzin yön ldilmi t nqidl rd özünü bürüz verm kd dir. Bu dövr Az rbycanında m zh b ayrılıqları t nqidl rin birinci h d fi halına g lmi di. i lik leyhin dü ünc l r, xüsusil yerli burjuaziyanın d st yini alan islahatçı ziyalılar t r find n i l nm kd ydi. “A ao lu kimi b zi c didçil rin m zh b münaqi l rini ortadan qaldırma dü ünc si, h qıq td din birliyini gerç kl dirm yolunda bir iddiadan çox, yüz ill rd n b ri fars kültürün ba lı olan Az ri toplumunu bu kimlikd n t mizl m dü ünc sidir. Bu kimlik t mizl ndiyi v modern d y rl r m nims ndiyi halda c miyy t probleml rinin h ll edil c yi inancı dil g tirilmi dir”³¹.

A ao lunun tarixi sünni- i ayrılı ının ortadan qaldırılması yönünd ki dü ünc si, öz m qs dl ri baxımından keç rli bir t m l dayanırdı. M zh b ziddiyy tl ri Az rbycan türkl rini be yüz ild n daha uzun bir vaxt rzind Osmanlı türkl rind n, Kırım, Volqa v Orta Asiya türkl rind n ayırmı dı. Yenil m s yl rinin bu s b bl , birinci növb d islami qurum v n n l r üz rind c ml dirilm si t sadüfi deyildi³². Yeni bir ictimai

---

³⁰ Ufuk Özcan. Ahmet A ao lu ve rol de i ikli i (Yüzyıl dönümünde batıcı bir aydın). stanbul, Donki ot yayinlari, 2002, s. 49-50.

³¹ Yen orada, s. 51.

³² Yen orada.

kimliyin formala dırılması i kimliyinin yenid n gözd n keçirilm sin ba lıydı. Dig r t r fd n çarlıq idar si yüzill rd n b ri m zh b ayrılıqlarını canlandıraraq v dini i l rin idar çiliyini m rk zi qaydada öz strukturunda toplayaraq müs lman halisini n zar t altında saxlamı dı. Bel likl , Rusiya müs lmanları birlik dü ünc sind n uzaq tutulmaqdaydı. Gerç kd n bu rtl r altında A ao lu kimi milliyy tçi önd rl r Rusiyada, Türkiy d kind n f rqli olaraq “ümm t-toplumdan mill t-toplu ma m cburi tarixi keçi ” mövzusu yerin “camaatdan mill tl - m y keçi ” mövzusunda üstünlük vermi l r. slahatçı ziyalılar camaatdan mill tl m y keçi il yeni kimliyin formala dırılması qar ısında k i ciddi bir ng lin ortadan qalxaca ına inanırdılar. Bu s b bl , onların dini i l rin idar çiliyind muxtariyy t, m zh b ziddiyy tl rinin h lli, m d ni muxtariyy t v hüquqi b rab rlik kimi t l bl rl çıxı etm l ri anla ılan bir eydir. Bu m nada, m s l n, A ao lu müs lman halinin koloniya statusu v rusların Qafqazda m skunla dırılması il ba lı duydu u narahatçılı ı bir neç k r çarizmin m rk zi idar l ri qar ısında qaldırımı v az r baycanlıların bir sıra hüquqi imtiyazlar qazanmasına çalı mı dır.

Bununla bel , islahatçılıq h r katı Az r baycan c miyy tind yeni münaqi l rin qayna ı olmu dur. Bu h r katın Rusiya müs lmanlarını bir araya g tir r k daha yüks k s viyy d bir birlik yaratmaq yolunda ciddi bir c hdi t msil etdiyi söyl nil bilm z. Ufuk Özcana gör , h r katın panislamist olaraq tanıdılan A ao lu kimi liderl ri bel , dind n bir jarqon kimi istifad ed r k gerç kd onun hüdudlarını göst rmi l r. Dinin modernist rhinin inki afı onların m qs dl rin xidm t etmi dir. Ona gör d Rusiya müs lmanları arasında birl dirici olmaqdan çox, ayırıcı olmalarında t ccüb do uracaq heç n yoxdur. Bu islahatçı ziyalılar din duy usunun milliyy t duy usundan daha güclü oldu u bir c miyy td , yeni bir ictimai kimliyin formala -

dırılmasına giri mi dil r. Onların bu i ba ladiqları vaxt t ziyiql qar ıla malarının da ba lica s b bi m hz budur³³.

Ümumiyy ti l , bu problem daha geni aspektd n baxıldıqda aydın olur ki, din amili sad c A ao lu t r find n deyil, dig r islahatçılar t r find n d formala dırılması n z rd tutulan c miyy tin ünsürl ri arasında b lk d n z if halqanı t kil edirdi. Ba qa sözl sosializm, rus populizmi, liberal demokra- tizm, Avropa tipli milliyy tçilik v G nc Türkl rin dü ünc si kimi islamdan k nar d yi ik amill r, onların zehinl rind yeni kimliyin qurucu ünsürl ri olaraq eklektik bir t rzd bir araya g lmi dir. Bel likl , milliyy tçi üurun h r eyd n vv l düny vi m s l l rin qabardıldı ı bir ç rçiv sind inki af etdiyi qeyd edilm lidir. A ao lu kimi milliyy tçi önd rl r arasında b z n dini terminologiyaya müraci t etm ehtiyacı ortaya çıxmı sa da, burada gerç kd dinin deyil, planla dırılmı milli irad nin rasonal t m ld t kkülü müzakir mövzusudur. Qafqazdaki bir çox yazısında islamiyy tin ideallarını uca tutma- sına baxmayaraq A ao lu, islam anlayı nda n n çi deyil, modern, reformçu (islahatçı) v layiq bir mövqe nümayi etdirir. Xüsusil , müst ml k çi Rusiya t ziyiqin qar ı mübariz apar- maqdan ötrü A ao lu, diqq ti “m qs d uy un sur td seçilmi ” islami d y rl rin yened n canlandırılmasına yön ldirdi. Lakin islam n n sind n qoparılmı v Q rb d y rl ril süni bir kil- d uzla dırılmı bu d y rl rin yeni ictimai kimliyin formala dırılmasında orta q bir t m l olaca ını ummaqdaydı. Dig r t r f- d n A ao lunun islam t s vvürü, islam dünyasının bütün ünsür- l rini ehtiva etm kd n tamam n uzaq idi. O, müs lmanların t l bl rin haqq qazandırılmasında ümumi islam maraqlarını deyil, Qafqaz müs lmanlarının yerli maraqlarını n z rd tuturdu. Bu s b bl , bir yandan yerli düny vi probleml ri dini

---

³³ Ufuk Özcan. Ahmet A ao lu ve rol de i ikli i (Yüzyıl dönümünde batıcı bir aydın). stanbul, Donki ot yayınları, 2002, s. 52-53.

m s l l rd n üstün tutur, dig r yandan da islamiyy tin hüdud-
larını r b v fars qatqısına ön m verm d n göst r rdi³⁴.

A ao lunun XIX srin sonları – XX srin vv ll rini hat
ed n yaradıcılı mın kökünd panislamizm t bli atının durdu u-
na dair t dıqatlarında (l l xüsüs da az rbaycanlı aliml rin yazı-
larında) çoxsaylı m lumatlara rast g lm k mümkündür. Bu
xarakterli q na tl r h m Az rbaycan v Türkiy , h m d dig r
ölk aliml rinin s rl rind kifay t q d rdir³⁵. Misal üçün, A a-
o lunun Fransa m tbuatında yer alan dü ünc l rinin t m lind
.C. fqaninin ideyalarının durdu una toxunan *Tadeusz*
Swietochowski onun Paris dövrü haqqında: “Bu dövr yazılarına
ran t r fdarı v Osmanlı leyhdarı bir mövqe hakimdi, bir gün
ir lid g l n bir türk milliyy tçisi olacaq olan birisi üçün bu
olduqca maraqlı bir haldır”– yazırsa, Parisd n sonrakı f aliyy ti
bar d : “1895-ci ild ölk sin döndükd n sonra A ayevin
panislamizmi ona ranın deyil, Osmanlı dövl tinin h l var olan
n böyük islam dövl ti oldu u v dünya miqyasında müs lman-
ları d st kl y c k qayna m ancaq o ola bil c yi gerç kl rini
diqq t alma a zorladı ndan, bu cür t nqidl rini yum aldı.
Getdikc türkçülüy do ru dolambaclı bir yol izl m y ba ladı”
– dey m lumat verir³⁶.

---

³⁴ Ufuk Özcan. Ahmet A ao lu ve rol de i ikli i (Yüzyıl dönümünde batıcı
bir aydın). stanbul, Donki ot yayinlari, 2002, s. 73-74.

³⁵ Jacob M. Landau. Pantürkizm (Türkçesi: Mesut Akın). stanbul, 1999, 364
s.; ziz Mir hm dov. Az rbaycan müt f kkirinin milli intibah arzuları.
Az rbaycan Demokratik Respublikası (M qal l r toplusu). Bakı, Az rn r,
1992, s. 19-29; ziz Mir hm dov. hm d b y A ayev (“Fikrin karvani”
kitabında). Bakı, Yazıçı, 1984, s. 80-95; Q dim Mustafayev. XX srin
vv ll rind Az rbaycanda islam ideologiyası v onun t nqidi. Bakı,
Maarif, 1973, 296 s.; Kamal Talıbzad . hm d A ao lu v onun “Rus
d biyyatının ümumi s ciyy l ri” s ri. Seçilmi s rl ri. kinci cild. Bakı:
Az rn r, 1994, s. 305- 328.

³⁶ Tadeusz Swietochowski. Müslüman cemaatten ulusal kimli e Rus Azer-
baycanı 1905-1920 (Türkçesi: Nuray Mert). stanbul: Ba lam yayinlari,
1988, s. 54.

A ao lunun dini t mayüll rini rh ed n *Jacob M. Landau* is “*Pantürkizm*” s rind bel yazır: “Rusiyaya dönü ünd A ao lu, pantürkçülük d n çox islama vur u vuraraq özünü f al bir kild q zetçilik çalı malarına verdi. O zaman az rbaycanlılar arasındakı sabitliyin önünd ki n böyük ng l sünni- i münaqi si idi. A ao lu elmi bir yol tapmaq v aralarında bir körpü olmaq üçün çox çalı dı”³⁷.

deyalarının t tbiqind u ur qazanmaq üçün özünü xalqa panislamist kimi tanıtmasının müsb t t r fl ri var idis d , senzura v t qibl rind n yayınmaq baxımında bu f aliyy ti, A ao lunu h mi qalmaqla salırdı. Bu m nada heç d t sadüfi deyildi ki, Tiflis Senzura Komit sinin sensorları olan “Ki mi ov v Qaraxanovun Qafqaz Senzura Komit sinin s dri M.P.Qakkel , sonuncunun is Qafqaz canı inin ünvanladı ı donoslarda Qafqazda “panislamizm” ideyalarını yayan Az rbaycan yazıçıları v jurnalistl ri arasında “birincilik” h mi qeyd- rtsiz hm d A ao luna verildi”³⁸.

Ufuk Özcana gör is A ao lunun Qafqazdakı f aliyy tinin panislamist bir mahiyy t da ıdı mı d st kl y n q na tl rin çoxu konkret istinad v faktlara deyil, ikinci d r c li yozum v mülahiz l r söyk nir. Onun panislamist adlandırılması fikril razıla mayan t dqiqaççı bütün bunların panislamist sif tinin g li igöz l bir ifad kimi istifad edilm si q na tin g lir: “Halbuki A ao lunun panislamizmd n n q d r uzaq olması mövzusunda çe idli q na tl r sıralamaq mümkündür. r b v fars c miyy tl ril i birliyini r dd ed n, bunun v zind Rusiya anayasal demokratlarla t ması yararlı gör n v yeri g ldikd yerli sosialistl rl eyni platforma üz rind qonu maqdan ç kinm y n A ao lunun s mimi v önd g l n bir panislamist olaraq göst rilm si inandırıcı görünmür. Bütün bunlar onun islam motivin praktik qay ıllarla müraci t etdiyini göst rm y yet c kdir. A ao lunun n Parisd , n d Qafqazdakı q zetçilik

³⁷ Jacob M. Landau. *Pantürkizm* (Türkçesi: Mesut Akın). stanbul, 1999, s. 56.

³⁸ Vilay t Quliyev. A ao lular. Bakı, “Ozan”, 1997, s. 13.

ill rind bir panislamist olaraq xarakteriz olunmayaca ı açıqdır. Daha uy un bir deyi l , A ao lunun dü ünc sind yer alan kosmopolitizm, milliyy tçilik v islam z ncirind islamın olduqca z if bir halqa t kil etdiyi söyl nil bil r”³⁹.

Yaradıcılı ının müxt lif m rh l l rind f rqli mövqel rd n çıxı ed n A ao lu, h qıq t n d “*H yat*” q zetind r bl rin “islamın ehti amını yox etm k” v “islam tarixinin s hif l rini qanla doldurmaq”dan cavabdeh oldu una dair ifad l r i l tmi v islam dünyasında oyanı h r katlarının öncüllük rolunu “ r b olmayan xalqlara” aid etmi dir. Ufuk Özcan bu faktları f rqli mövqed n d y rl ndir r k yazır ki, islamiyy tin süzgd n keçirilm sin ehtiyac duyulan üsürl ri arasına farsları da daxil etdiyini n z r aldı ımızda, A ao lunun panislamist oldu u mülahiz sin sas qalmır. “*r ad*”da is Avropada sürgünd olan müxalif G nc Türkl rin imperatorluq daxilind t hlük li sayılan yazılarını da d rc etmi dir. G nc Türkl rl i birliyi, onun bdülh mid idar çiliyinin h yata keçirdikl rin qar ı oldu unun bir ba qa d lili olaraq görül bil r. A ao lunun, bdülh midin panislamist t bbüsl rin ür kd n yana madı ı anla ılmaqdadır. Bu baxımdan da onun panislamist bir mövqed oldu u mübahis lidir⁴⁰.

Lakin bir c h ti d qeyd ed k ki, Parisd n Qafqaza döndük- d n sonra A ao lunun islam birliyi dü ünc sini müdafi etm si fikri ks r t dqıqatçılar t r find n ir li sürülm kd dir. Müxt lif m nb l rd bu görü , onun m zh b ayrılıqlarına son verm meylil gerç kl ndirilm kd dir. lb tt dini mövzular v islam m d niyy ti il ba lı müzakir l r A ao lunun yazılarında h - miyy tli bir yer tutmaqdadır. Ancaq eyni dövrd Az rbaycan üçün yerli, “*ad mi m rk ziyy t*”çi bir inki af modelini t klif et- m si, r b m d niyy tin ön m verm m si, Az rbaycan m d - niyy tin hakim olan fars üsürl rinin t mizl nm si t r fdarı

---

³⁹ Ufuk Özcan. Ahmet A ao lu ve rol de i ikli i (Yüzyıl dönümünde batıcı bir aydın). stanbul, Donki ot yayınlari, 2002, s. 76-77.

⁴⁰ Yen orada, s. 74-75.

olması və islamiyyət müasir inkişaf ayaqlanması təbii-
südərlərin hansı bir qatqısının (yardımının) müzakirə
mövzusu olmayacağını bildirməsi, kərtədqıqatçılardan fərqli
bir mövqə ortaya qoyan U.Özcanın qənaətinə görə, "... bütün bu
müddətlər məntiqli etibarlı A.Əo-lunun islam mədəniyyətinin
dünya tarixində ciddi bir itirakının olmadığı təklid ki dü-
ncəsinin uzantılarıdır. Digər yandan bu dönmədə yazdığı "slama
gör və islamiyyət qadın", "slam və Axund" kimi sərəfərdən
panislamist mahiyyət və ifadətlərinin sahib deyildir. Burada
təmlə vurulmuş, itirilmiş islami dəyərlərin yenidən kəfindən çox,
mövcud islami dəyərlərin və ya ayatlərinin xurafatdan təmiz-
lənməsi və islahata təbii etdirilmişsiyərlərin üzərində təmlir.
A.Əo-lu islam cəmiyyətlərinin siyasi birliyi tələfi olmaqdan
uzaqdır"⁴¹.

Təbii ki, Azərbaycan ziyalılığının ümumi təmayülləri A.Əo-
lunun baxışlarında da özünü büruz verməkdədir. O, osmanlı-
çaya bir kultür dili olaraq üstünlük verilməsi kimi məhdud
birliyi axtarılarından fərqli olaraq, səsn yerli problemlər
yönləndirilməməsi məhdud bir inkişaf xəttilə təklif etməkdədir. Həqiqətən
də hadisələr islam birliyi prizmasından baxıldıqda (1905-ci ilin
müsləman qurultayları dövrü istisna olunmaqla), Azərbaycan
ziyalıları digər Rusiya müsləmanları ilə birliyin qapalı bir
mövqə nümayiş etdirməli. Bununla belə A.Əo-lunun panisla-
mist fəaliyyəti olduqca tamamilə inkar edilən bir mövqə
tutulmasında da mübahisəli məqamlar vardır. Çünki bir sıra
yazılarında (hansı məqsədlər güdülməsindən asılı olmayaraq) o,
özünü panislamizm tələfi kimi təqdim etməkdən çəkinmə-
mişdir. Lakin onun panislamizm haqqındakı düncələri, Yusif
Rüstəmovun da vurulduğu kimi, opponentlərinin illərə yadı-
dıqları ittihamlardan tamamilə fərqli idi"⁴². O, Avropanın texno-

⁴¹ Ufuk Özcan. Ahmet A.Əo-lu və rol dəyişikliyi (Yüzyıl dönümünde batıcı
bir aydın). İstanbul, Donki ot yayınları, 2002, s. 75.

⁴² Yusif Rüstəmov. Türk fikir tarixi haqqında mülahizələr. Bakı, Çarşöbə, 2005, s. 140.

gen m d niyy ti qar ısında islam c miyy tinin m lubiyy tini etiraf ed n, lakin buna müxt lif mövqel rd n çar arayan “ifrat müt r qqiçil r” v “ifrat mühafiz karlar”la müqayis d “yeni panislamistl r”in f aliyy tl rini t qdir ed r k⁴³ “Kaspi” q zeti- nin 1903-cü il 24 dekabr tarixli 276-cı sayında yazırdı: “ slam nicatının yegan yolu Avropaya üstünlük ver n bütün h yat ünsürl rini, onun universitet v m kt bl rini, siyasi v inzibati h yatını a la uy un v ehtiyatlı sur td müs lman z minin ke- çirm k, km kdir... A ıllı ünsürl r h r iki ifrat c r yanı bir- l dir c k v h r iki t r fi razı sala bil c k el bir yol – ideya yaratmaq ist yirl r ki, ifrat müt r qqiçil rin x yal etdiyi kimi n müc rr d – z min siz olsun, n d ki, köhn p r stlik kimi z - man nin ruhuna v dövrün t l bin yad olsun... Bu panisla- mizmdir”.

Ufuk Özcan “panislamizm” terminini daha geni mahiyy t da ıyan “islam ittihadı” ifad si il eynil dirdiyind n A ao lu- nun n vaxtsa s mimi panislamist mövqed n çıxı etdiyini inkar edir. Halbuki m nb l rd onun bu mövqeyini ortaya qoyan kifay t q d r d lill r vardır. T bii ki, A ao lunun bu mövqe- yind n q d r s mimi oldu unu söyl y bilm rik, amma ona qar ı q r zli münasib tl q l m alınmı yazılarla yana ı, özünün m qal l rind n d panislamizm t r fdarı oldu unu b yan ed n kifay t q d r istinadlar verm k olar. Bu yazılarının dem k olar ki, hamısı Az rbaycan m tbuatında yer aldı ı üçün dig r ölk aliml rinin bu m nb l r lazımcı istinad ed bilm m l ri ba a dü ül ndir. Do rudur, onun bu panislamizmi dem k olar ki, heç vaxt tam m nasıl islam birliyi ideyasına xidm t etm mi dir. Bununla bel dar ç rçiv d (m s l n, Fransa ill rind ran amilini ön ç kib i liyi t bli edirdis , Bakı dövründ Osmanlı t r fdarı kimi çıxı etm sil tamamil f rqli bir mövqe tuturdu) olmasına, tam m nasıl m zh bl r fövqü bir

---

⁴³ Q dim Mustafayev. XX srin vv ll rind Az rbaycanda islam ideolo- giyası v onun t nqidi. Bakı, Maarif, 1973, s. 155-156.

mahiyyətə kösb etməsinə baxmayaraq, onun panislamist təbliğatı heç kəsdə übh do urmamalıdır.

A əo lu, “Panislamizm, onun səciyyəsi və istiqamətləri”, “slamın məniyyəti və onun xristianlıq və yəhudiliyə münasibliyi”, “Rəti-islam” kimi onlarla məqalələrində özündən və iki Azərbaycan mərifətçi ziyalılarının islamın müqəddəs rəti bərdə açdıqları mübahisəni təzədən canlandırmıdır. Kəsiyyəti polemik üslubda yazılmış bu sərlərdə, Qərbin və Rusiyanın antiislam meyillərinə qarşı çıxır, Məhəmməd dini və rəti-tini, islamın əsaslarını müdafiə edərək qətiyyətlə deyirdi ki, müsəlmanların dirçəlməsi və tərəqqisi onlar arasında “yeganə fəal qüvvə olan din vasitəsilə olmalıdır”⁴⁴. A əo luna görə “Asiya xalqlarına həyatı ilk dəfə xatırladan”, onlara “göyləri yuxusundan oyadan”, göylərlə bərabər yeri də göstərən islam dini olmuşdur. Yazılarında dən-dən islam tarixindən, onun dəbi-mədəni keçmişindən bəhs edən həmd bəy panislamizmi “mütləq qəhih rəkat” kimi qiymətləndirirdi: “Panislamizm nəinki siyasi-dini, həm də mütləq qəhih rəkatdır”⁴⁵. Müasirləri kimi o da islam dininə – tərəqqiyə səbəb olan ictimai, mədəni və bir qüvvə kimi – inanır və dini əhəmlərin müasirləşdirilməsi yolunda nəzəri və mədəni sənətinin nəticələrini sosial-mədəni həyata tətbiq etməyə çalışırdı.

A əo lu dünyada bəşəriyyətə nən ictimai-siyasi hadisələrin çox ziddiyyətli və gərgin bir mərhələsini fərqli mühitlərdə qarşılaşmaq məcburiyyətində olduqundan, qısa bir vaxt ərzində bir-birini təkzib edən təsirlər məruz qaldığından, dinamik fəaliyyəti və səmərəli yaradıcılığını həmişə dövrün tələblərinə, həm də xalqının tərəqqisinin operativ surətlə uyğunlaşdırmaq

---

⁴⁴ ziz Mirhəmədov. Azərbaycan mütləq kəsinin milli intibah arzuları. Azərbaycan Demokratik Respublikası (Məqalələr toplusu). Bakı, Azərbaycan, 1992, s. 23; ziz Mirhəmədov. Həmd bəy A. A. A. (“Fikrin karvanı” kitabında). Bakı, Yazıçı, 1984, s. 80-95.

⁴⁵ Kamal Talıbzadə. Həmd bəy A. A. A. v. onun “Rus dənbiyyətinin ümumi səciyyəliəri” sənəti. Seçilmiş sərləri. İkinci cild. Bakı: Azərbaycan, 1994, s. 314, 321.

s y l rind n ir li g l r k, inanılmayacaq d r c d çoxsaylı yazılarında b z n bilm y r kd n, b z n d m cbur n bir-birin zidd fikirl r q l m almıdır. Misal üçün, çox q rib dir ki, bir t r fd n panislamizmi müt r qqi bir h r kat kimi t qdir ed n A ao lu, b zi yazılarında bu ideyanın Avropadan transformasiya olundu unu, arxasındakı h qiqi niyy tl r p rd l n r k müs lman c miyy tl rin t lqin edildiyini yazmıdır. Bu m nada A ao lu q rbli h mkarlarının mövqel rin aydınlıq g tir r k “Kaspi” q zetinin 1900-cu il 21 aprel tarixli sayında (87) yazırdı ki, “Bu üür Avropa oriyentalistl rinin r q bilavasit t sirinin n tic sidir. Bu, renanların v maks müllerr l rin, sentilerl rin v dozil rin, karleyll rin v dreperl rin i idir. Bilavasit v dü ünc li sur td olmasa da, dolayısı il v dü ünmd n birinci d f onlar panislamizm ideyasını t lqin etmi l r. slamı rasonalist din elan ed n onlar olmu dur”.

Bir halda ki, A ao lu öz-özünü t kzib ed n mübahis li fikirl r söyl mi dir, dem li, o zaman onun bütün yaradıcılı mı ara dırmaq imkanından m hrum olan aliml rin f rqli mövqel rd n çıxı etm l ri d t bii sayılmalıdır. Dig r t r fd n, milli m nafel ri dünya siyas tin uy unla dırma a çalı an bir müt f kkirin yazılarının dinamik olması v fikirl rind ziddiyy tli m qamlara t sadüf edilm si d ba a dü ül ndir. Yalnız mü yy n zamanda ba ver n hadis l r fonunda baxıldıqda, bu d y r l ndirm d tam obyektiv olmanın özü mü kül m s l dir. F aliyy tinin bütün m rh l l ri izl nildiyi t qdird , sonda A ao lunun ali m qs dinin xalqa xidm td n ba qa bir ey olmadı ı tam aydınlı ı il üz çıxır.

slamın ictimai- xlaqi v siyasi d y rl rini özünün milli dü ünc sind daxili-milli birl dirici amil kimi q bul ed n müt r qqi, milli ziyalı zümrsinin panislamist f aliyy tl rin toxunan t dqıatçı .Hüseynova gör “bu milli oyanma ideoloqları panislamizm m fkur sini heç d islam fundamentalizmi sasında hazırlamamı v onu bütün müs lman xalqlarının siyasi c h td n vv lki xilaf t v sultanlıq dövrl rind oldu u kild

birdirilmiş mövqeyini tutmamırlar⁴⁶. Onlar panislamizmin “vv iki məzmununu deyil, kəsin, onun milli düşüncədə mənlilik ümrünə xidmət edən məni-vi-xlaqı tutumunu qəbul etmə və təbiidir ki, bu baxımdan onun siyasi-millət fəsrini verməli⁴⁷.”

Avropalı rəqünəslərdən təsirləndiyi hiss olunan Qafqazdakı fəaliyyəti dövründə Aəolu, təsiri altında qaldığı fransız yazarlarının orientalist baxış rəzinə uyğun olaraq islam dünyasının geri qalması və böhranı mövzusunun ön çıxarmıdır. Müstəmləkəçiliyin son həddə çatdığı bir dövrdə oriyentalizm, islam cəmiyyətlərinin gücsüzlüyünün və geriliyinin müxtəlif səbəblərini aqara çıxarma missiyasını daıımıdır. Bu səbəblər sırasında, Aəolunun yazılarında da gördüyümüz kimi, islam cəmiyyətlərinin durğunluqu, idarəçiliyin və ülmanın insani qüsür və ya yetərsizliyindən qaynaqlanan problemlər, cəhəlt və təssüb, qadının ictimai həyatda passiv iştirakı, zehni və elmi düşüncəyə qapalılıq, qədrçilik, despotizm və s. göstərilmişdir. Ancaq sıralanan bu və oxar amillərin, islamı gücünü itirməsində təsiri olan yeganə səbəb deyil, bir-birilə bəli bir silsilənətic ola biləcəyinhəmiyyət verilməmişdir⁴⁸.

Tarixi proseslər sərtili bir sosioloq gözü ilə nəzəretirən Ufuk Özcanın, islam dünyasının tənzülünü daxili səbəblərlə açıqlama cəhdinin orientalist baxışa xas olmasına dair qənaəti, həmin dövr Azərbaycan ziyalılarının görüşlərinin aradırcılarına, bu amil dıdiqqət yetirilmiş vacibliyini xatırlatmaqdadır⁴⁹. Eyni yanaşma Aəolunun mövqeyində müəhid olunur. Belə ki, o da tənzülü islamı gücünü qaynaqlanan problem və səbəblər bəlamaqdadır. Onun fikrincə, tənzülün

---

⁴⁶ Əhənzər Hüseynov. Əhməd yə Aəolunun dünyagörüşü. Bakı, Azərbaycan, 1998, s. 11.

⁴⁷ Yənorada, s. 12.

⁴⁸ Ufuk Özcan. Əhmet Aəolu və röl de i ikli i (Yüzyıl dönümündə batıcı bir aydın). İstanbul, Donki ot yayınları, 2002, s. 77-78.

⁴⁹ Yənorada, s. 78.

qaynaqları islamiyy tin aldı ı tarixi formalara ba lıdır, o halda ancaq islam c miyy t l rin xas olan t m l qurumlarda lazımı islahatlar aparıldı ı t qdird probleml r h llini tapacaqdır. A ao lu ks r islamçı müt f kkirl r kimi bu dü ünc l rin cazib sin qapılmı v bu x tti israrla müdafi etmi dir.

XIX srin ikinci yarısından etibar n *suffragette* (*sufrajizm* – XIX srin II yarısı v XX srin vv ll rind Böyük Britaniya, AB , Almaniya v bir sıra dig r ölk l rd geni yayılmı , qadınlara ki il rl b rab r seçki hüququ verilm sini t l b ed n qadın h r katı) adı altında Q rbd meydana g l n v qadın haqları u runda mübariz aparan feminizm h r katı tezlikl rqn islahat t r fdarı olan ziyalılarının da maraq dair sin daxil oldu. Q rbd ki bu d yi iklikl ri öz ictimai mühitl ri baxımından rh etm meyll ri Osmanlı imperiyası daxilind oldu u kimi Az rbycanda da mü ahid edilm y ba ladı. Bu gedi l qadın problemi müasirl m h r katının t rkib hiss sin çevril r k geni müzakir v çarpı malara meydan açdı.

Yenil m h r katının vüs t aldı ı tarixi prosesl rd qadın problemi d diqq t m rk zind idi. Qafqazda c didçil rl mühafiz karların bu problem trafındakı çarpı maları (t r fl rin baxı ları arasında f rqlilikl rl yana ı ortaqlıqlar da olmu dur) uzun ill r davam etmi dir. Problemi h r k s q bul edirdi, hamı qurtulu yollarını arayırdı: bir c bh çar ni Avropada, dig rl ri n n l r s daq td görürdü. Mühafiz karlar müasirl m nin, c miyy tin t n zzülünü sür tl ndirdiyin inanırdılar. Bir qisim c miyy tin siyasil m si, dig r qisim is ictimai d y rl rin siyas t al t edilm m si t r fdarı idi. rqd qadın haqlarını qaldıranların, sas n Avropada t hsil almı v h yat t rzl rini Q rbin h yat t rzin uy unla mı insanlar arasından çıxması da t sadüfi deyildi v A ao lu da bu zümr y m xsus idi.

slamın ilkin dövrl rini idealla dıran A ao lu, o zamanlar islamın c miyy t dinamizm v b ri ideallar a ıladı nı, sonralar is t dric n k nar t sirl rin t siril t n zzül u radı ı mülahiz sini ir li sürür. O, bu mövqed n çıxı ed r k islamın

m nfi t sirl rd n, artıq qarı ıqlardan t mizl nm sini n z rd tutan bir islahata t r fdarlıq edir. slam tarixinin bel bir rhl t qđimatı arxasında dayanan h qiqi m qs d is m hz Q rb yönümlü islahatlara z min hazırlamaqdan ibar t idi.

A ao lu islamda aparılacaq islahatlar n tic sind , onun ilkin vaxtlarda oldu u (islamın “qızıl dövrü” adlandırdı ı) v ziyy tini alaca ına minlik a ılayır. O, buna mane ola bil c k amill rd n birinin q dim ran m d niyy tinin qurum v d y rl ri oldu u fikrind v türk qadınının mövqeyini z ifl d n, türk kültürünün inki afının qar ısını alan sas s b bl rd n birinin d m hz bu olması dü ünc sind dir. T bii ki, iranlı kimi çixı etdiyi Fransa m tbuatındakı yazıları il müqayis d bu mövqe t ccüblü görünür.

A ao lu ictimai nöqsanların s b bl rini dinin “özünd n” çox, dinl birlikd ictimai h yata ng l olan sosial amill rd axtarır v mövzuya din ünas kimi deyil, daha çox sosioloq kimi yanar. slam al minin t n z zülünü dinin t m ll rin ba lamaması, ona bir sıra yön rd n haqq qazandırmaqdadır. Bu mövzudakı t hlill rind o, islam dininin mövcud v ziyy tini xristianlı ın vaxtil ya adı ı analoji prosesl müqayis li kild ara dırır v t n z zülün dinin mahiyy tind n qaynaqlanmadı ına dair analitik mühakim l r yürüdür. Lakin o, b z n fikirl rinin rhind heç d bütün amill r toxunmur. M s l n, geriliyin s b bl ri iç risind idar çil rin m suliyy tsiz mövqel rini ön çixardı ı halda, islamın hansı ictimai v c miyy tl rarası rtl r altında t n z zül etm si problemin toxunmur. Q rblil m nin islam c miyy tinin ya am q libl rini d yi m y zorlaması faktının da daxil oldu u rtl r daha çox diqq t yetirilm sin ehtiyac duyuldu u halda, Ufuk Özcana gör , A ao lu (islam tarixinin ön mli bir bölümünü r dd etdiyi v c miyy tl rarası rtl r diqq t yetirm diyi üçün) bu d yi imi müzakir v rh etm y s y göst rmir ki, bu da subyektiv amill rin ön çixarılmasından ba qa bir ey deyildir. M suliyy tin yerli r hb r kadrların üz rin atılmasının arxa planında duran m qs dl rd n biri d ,

yalnız q rblı kadrların ictimai inki afa r hb rlik ed bil c yi görü ü il yaxından ba lıdır. ctimai geril m l rin m suliy- y tinin yerli siyasi kadrların üz rin qoyuldu u zaman, prob- lemin h lli formatının h min kadrların t mizl nm sin istiqam- tl ndirilm si übh yeri qoymur. H çiq t n d öt n srin v v ll rind n etibar n, islam dünyasının Osmanlı imperatorlu u v ran kimi qabaqcıl ölk l rind ya anan m rutiy t t crüb l ri, müzakir mövzusu olan kadr d yi ikliyi v Q rb il münasib tl rin yeni bir ç rçiv d qurulması faktlarını da ortaya qoymağdadır⁵⁰.

Çikaqo Universiteti Yaxın r q dill ri v m d niyy tl ri bölümünd çalı an t dqıqatçı A. Holly Shisslerin “ *ki mpa- ratorluk Arasında. Ahmet A ao lu ve Yeni Türkiye*” adlı s ri⁵¹ A ao lu, xüsusil onun Fransa dövrü yaradıcılı ı haqqında yeni t hlill r ortaya qoymağdadır. O, qadın problemin d toxunaraq yazır ki, “ slama gör v islamiyy td qadın” s ri, ran c miy- y ti il ba lı Fransada silsil halında yayımlanan yazılarından daha uzun deyildi, amma t k bir mövzu trafında toplanmı olması s b bil ondan frqliydi v onunla müqayis d daha tamdı. Bu s rind A ao lunun bir aydın olaraq t mayül v inki afı haqqında çox bilgi vardır. Münt z m olaraq v t fsilatlı bir kild qadınlar haqqında yazmasına baxmayaraq, mü yy n m nada qadın mövzusuna müraci t etm si, kitabının n az maraq do uran t r fidir. Qadınlar mövzusundakı görü l ri s mimi olmaqla birlikd , uzun müdd td A ao lunun dünyagö- rü ün daha çox yaxın olan ba qa mövzuların müzakir si üçün bir vasit funksiyası görür. *Holly Shissler* bu kitabda v A ao lunun qadınlar mövzusunda Fransada yazdıqlarından üç ön mli fikri m qama diqq t yetirir:

---

⁵⁰ Ufuk Özcan. Ahmet A ao lunun eserlerinde kadın ve aile teması. “M d niyy t dünyası”, XII buraxılı , Bakı, 2006, s. 73-74.

⁵¹ A.Holly Shissler. *ki mparatorluk Arasında. Ahmet A ao lu ve Yeni Türkiye* (Çeviren: Taciser Ula Belge), 1. Baskı. stanbul Bilgi Universitesi Yayınları, 2005, 369 s.

1. Milli bir kimlik seçimi;

2. F rdl r v c miyy tin inki afına t m ld liberal bir mövqe tutması;

3. slam dinin müsb t bir yana ma v buna b lli bir tarixi üsulla haqq qazandırmaq (bu üsuldən zaman-zaman ba qa mövzularda da istifad edir, amma islam dinini müzakir ed rk n münt z m müraci t etdiyi bir yoldur)⁵².

Diqq t ç k n bir kild , o dövrün bir çox islam islahatçısının v ya islam dinini b y ndirm y çalı anların ksin olaraq, A ao lu b zi durumlarda qadınların da bo anma davası aç a bil c kl rind n heç söz açmır. B llidir ki, güclü ictimai v dini t zyiqi, qadınları basqı altında tutan ünsürl r olaraq deyil, evliliyi gücl ndir n, onları qoruyan bir ünsür olaraq dü ünürdü. Bu nöqt d o, qadınların acınacaqlı v ziyy t dü m sini tarixi rtl r ba layır⁵³.

Eynil bunun kimi, A ao lu, diqq tini ç k n ba qa iki mövzunu da müzakir ed rk n tarixi rtl ri vur ulayır: çoxarvadlılıq, qadınların niqab taxması, ki il rd n ayrı ya amaları. A ao lu bu iki qurumun da m nfi v geri oldu unu dü ünür.

lb tt ikisi d islamiyy tin, Q rbd uzun zamanlar t nqid edil n v üz rin h y canlı müzakir l r edil n t r fl ri idi. Bunun üçün d bu mövzunu müzakir ed rk n islam dinini mümkün oldu u q d r mübahis d n uzaq tutma a çalı r. M h-dudla dırılmayan çoxarvadlılıq mövzusundakı fikirl rini, bunun bütün Orta r qd çox skid n, islamdan önc ki dön md n b ri var olan oturu mu bir qurum olması (bir t r fd n bölg nin iqlim rtl rin , insanların t bi tl rin ba lılı ı v dolayısıyla bir günd ortadan qaldırılmasının mümkün olmaması) kimi d lill rl saslandırır. Y ni islam dini, arvad sayını dördl m hdudla dırmaq v bunların b rab r statusda olmasını m cburi

---

⁵² A.Holly Shissler. ki mparatorluk Arasında. Ahmet A ao lu ve Yeni Türkiye (Çeviren: Taciser Ula Belge), 1. Baskı. stanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 216-217.

⁵³ Yen orada, s. 218-219.

etm k kimi, bir anlamda yerin yetirilm si imkansız olan bir m cburiyy t g tir r k, h yata keçirilm sinin m hdudla dırılması baxımından ön mli addımlar atmıdır v lb tt q ti m qş di bunu bütünlükl ortadan qaldırmaqdir. El bu üzd n islamın çoxarvadlılı ı müq dd sl dirdiyini, qadınları alçaldı b t ziy q altında tutdu unu söyl y n q rbli aliml rin x ta etm sind israr edir; ksin islam dini monoqamiyanı ön çıxarmaqda v qadınların statusunu yüks ltm kd dir⁵⁴.

Bel likl , eyni kild , h m müs lmanlara, h m müs lman olmayanlara, qadınlarla ba lı v ya ümumi olaraq t r qqi mövzusundakı islam dininin mahiyy tinin müs b t oldu unu göst rm y çalı ırk n bel , islahatçı islamçılarn m nims dikl ri görü l rd n tam f rqli bir yana ma nümayi etdirm kd dir.

Holly Shissler müqayis li t hlil apararaq vur ulayır ki, A ao lu qadınlardan yazdı ı dövrl rd , islam dininin qadın haqq v azadlıqları il uy un oldu unu, ondan da lav onların c miyy t içind ki haqq v azadlıqlarını d st kl diyini göst rm - y çalı ır. Lakin bu dü ünc l rini ir li sür bilm k üçün yararlandı ı tarixi tezisl r, q ti kild toxunulmaz olan, v hy yoluyla g l n müq dd s kitabın sonsuz s ciyy l rinin ön mini d z ifl dir. H zr ti M h mm din proyektinin mahiyy ti, b lli tarixi-kültür l çevr içind anla ılması g r k n tarixi bir hadis kimi t svir edilir. Bu, gerç k islamın qadınlar üçün yax ı olub, sonrakı saxta lav l rin çox böyük itkil r yol açdı ını söyl - m kd n olduqca f rqli bir eydir. A ao lu, zaman-zaman bu m naya g l n eyl r söyl y n kimidir, h tta bu cür mübahis - l rin içind yer alır, ancaq bu Abbasil rin son dön ml ri v xilaf t sonrası dön m üçün keç rlidir v ba qa dön ml r baxıldı nda ön sürdüyü iddiaların mexanizmi v mahiyy ti gerç kd A ao lunu t kzib edir. Yazdıqlarını ba qalarından bu q d r f rqli ed n ey, v hyi d ehtiva ed n bu tarixçilikdir.

---

⁵⁴ A.Holly Shissler. ki mparatorluk Arasında. Ahmet A ao lu ve Yeni Türkiye (Çeviren: Taciser Ula Belge), 1. Baskı. stanbul Bilgi Univer- sitesi Yayınları, 2005, s. 219.

A ao lunun, islam dinind qadının durumu v haqları üz rin söyl dikl rini, ondan iki il önc , misirli islahatçı Qasim minin “*Qadınların qurtulu u*” adlı s rind söyl dikl riyl qar ıla - dırsağ, aradakı f rğ açıqça ortaya çıxar. M s l n, h r iki yazar çoxarvadlılıq mövzusunda b hs ed rk n bunu t sdiql mir v Quranın da bu mövzuda üstünd n keçdiyini bildirir. Onlara gör , ki il r ancağ dal tli ola bil rl rs ikinci arvad almalarına izin veril bil r, amma bu çox da mümkün deyildir. Ancağ A ao lu, Quranın n d n çoxarvadlılı a izin verdiyi m s l sin d cavab verm y çalı r⁵⁵.

*Holly Shissler*in d istinad etdiyi kimi, h qıq t n d A ao lu s rd bu m qama aydınlıq g tirm y , ba qa sözl , islam dininin çoxarvadlılı a münasib tinin t fsirini verm y çalı r. A ao lunun fikirl rind t hrif yol verm m k üçün s rin mövzuyla ba lı parçasını t qdim edirik: “ ndi is – polişamıya haqqında. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, M h mm din dövründ r bistanda v qon u ölk l rd h dsiz polişamıya hökm sürürdü. srl rl mövcud v y qin ki, rğ üçün s ciyy vi olan bu sosial institutu bird n-bir yox etm k mümkün deyildi; bu, h m d halinin temperamenti v rğ ölk l rinin iqlimi il ba lı idi. Buna baxmayaraq, islam bütün rğ üçün bu istiqam - td müsbt nailiyy tl r ld etmi di. Qanuna gör , k binl rin sayı dörd k binl m hdudla dırılmı dı. Eyni zamanda, ir li sürül n rtl r o d r c d mür kk b idi ki, bu, faktiki olaraq, monoşamıya il n tic l nm li idi. sas rt is bundan ibar t idi: r, bütün qadınlara qar ı eyni d r c d dal tli olmalıdır. Kamus, mam F xr Razi v Molla F tullah “ dal t” anlayı nı bel izah edirl r: “ dal t, rl rin qadınlara qar ı zahiri münasib tl rini deyil, h m d onların hissi münasib tl rini hat etm lidir; r, n inki bütün qadınları il eyni t rzd r ftar etm li, h tta onları eyni d r c d sevm lidir”. Lakin, bu mümkün-

---

⁵⁵ A.Holly Shissler. ki mparatorluk Arasında. Ahmet A ao lu ve Yeni Türkiye (Çeviren: Taciser Ula Belge), 1. Baskı. stanbul Bilgi Univer- sitesi Yayınları, 2005, s. 222-223.

dürmü? Quran bu suala da cavab verir: “Siz heç vaxt qadınları-nızla tam m nada dal tli münasib tl ri qura bilm zsiniz”. T bii ki, bu, mümkün deyil. B s n etm li? Bu suala da Quran cavab verir: “ g r sizin bütün qadınlarınıza münasib td dal ti gözl - y bil c yiniz az da olsa übh niz varsa, bir qadınla evl nin; bu, dal tsizliy yol verm m yin, günah i l tm m yin n yax ı vasit sidir”. G tirdiyimiz sitatlar islamin monoqamiya t r fdarı oldu unu t sdiq edir; bu, h m d onu göst rir ki, g l c kd müs lmanlar öz dinini, onun mahiyy ti v yönümünü d rk ed n- d n sonra, monoqamiya q l b çalacaq. Ona gör d Quranı v M h mm di qadına qar ı dü m nçilik münasib tl rind suçla- yan b zi Avropa yazarları haqsızdırlar; onlar h m d ayrı-ayrı müs lmanların qüsür v eyibl rini islam dini il ba layanda da haqsızlı a yol verirl r; ksin – bütün bu qüsurlar islama ziddir. Quran, Asiya qadınını yüks ltm k istişam tind t bbüs gös- t rdi. Ona o dövr q d r rqd görünm y n hüquqları b x etdi, onu sl qadın, sl ana s viyy sin ucaltdı”⁵⁶

Holly Shissler fikrini t sdiql m k üçün A ao lu il Qasim min arasında paralell r aparır. Qeyd edir ki, bu islahatçı müt - f kkir A ao ludan f rqli olaraq bu bar d bel yazır: “Bu iki ay t l alındı nda (Qurani-K rim IV: 3 v IV: 129) çoxar- vadlılı m yasaqlandı ı dü ünül bil r v bu mülahiz m qs d olduqca yaxındır. Lakin pey mb rin örf v ad tl ri çoxarvad- lılı m yasalla dırılmasını g r kli etmi dir. Bu ay tl r çoxarvad-

56

(. . . . 81.), 1901, . 23-24; hm d A aye v. slama gör v islamiyy td qadın (rus dilind n t rcüm ed ni: Rük t rifov). “M d niyy t dünyası”, XII buraxılı , Bakı: ADM U, 2006, s. 38.

Türkiy d Kasım Amin kimi tanınır (1863-1908). Atası Osmanlı v t nda ı, anası misirli idi. Misird (1881-ci ild hüquq diplomunu burada alıb) v Parisd t hsil alıb, 1885-ci ild Misir dönüb. Muhammed Abduh v Saad Zaglul (Za lul Pa a) kimi qabaqcıl islahatçıların dostu v i yolda ı olub. “Qadınların qurtulu u” ba hqlı s ri 1899-cu ild – A ao lunun “ slama gör v islamiyy td qadın” kitabından iki il vv l n r olunmu dur.

lılı a izin verir, amma Allah bunu h r insanın öz t qdirin ba lamıdır”⁵⁷.

Mövzuya dair müqayis li t hlill rin g l c kd daha obyektiv d y rl ndirilm si üçün Qurani-K rimin⁵⁸ yuxarıda sözüged n iki ay sini – “ n-Nisa” sur sinin üçüncü v yüz iyirmi doqquzuncu ay l rini d (Az rbaycan dilind t rcüm sini) xatırlatma ı m qş d uy un hesab etdik: “ g r yetim qızlarla (evl n - c yiniz t qdird) dal tl r ftar ed bilm y c yinizd n qorxarsınızsa, o zaman siz halal olan (b y ndiyiniz) ba qa qadınlardan iki, üç v dörd n f rl nikah ba layın! g r (onlarla da) dal tl dolanma a min deyilsinizs , o halda t kc bir n f r (azad) qadın v ya sahib oldu unuz k nizl evl nin (yaxud: o halda t kc bir n f r azad qadınla evl nin v ya linizin altında olan k nizl rl kifay tl nin). Bu, dal tli olma a (dal td n k nara çıxmama a) daha yaxındır”⁵⁹. “Siz n q d r çox ist s niz d , heç vaxt arvadlar arasında dal tl r ftar etm yi bacarmazsınız. Barı, (birisin) tamamil meyl göst rib, dig rini asılı

---

⁵⁷ A.Holly Shissler. ki mparatorluk Arasında. Ahmet A ao lu ve Yeni Türkiye (Çeviren: Taciser Ula Belge), 1. Baskı. stanbul Bilgi Universitesi Yayınları, 2005, s. 223-224.

⁵⁸ trafılı m lumat üçün bax: Qurani-K rim M ali (Az rbaycan dilin t rcüm sinin yened n i l nmi IX n ri). Az rbaycan dilin t rcüm ed nl r: Z.M.Bünyadov, V.M.M mm d liyev. Bakı, p k yolu, 2007, 706 s.

Quranın bu (*dördüncü*) sur sin n-Nisa adı ona gör verilmi dir ki, onun ilk ay l rind qadınlardan b hs olunur. *Nöldekey (Quran tarixi, 1, Leypsiq, 1909, s h. 195)* gör , sur nin böyük hiss si hicr tin 3-cü ilinin sonu – 5-ci ili arasında (*aprel-may 625 – iyun 628*) nazil olmu dur, çünki burada mövcud olan bir çox hökml r islam hüququ il ba lı mövzuların t m lini t kil edir. Müxt lif zamanlara aid ay l ri bir yer toplayan bu sur ayrı-ayrı mövzuları hat edir: insanın yaradılması, qan qohumlu u, yetim rin himay si, miras haqqı, evl nm , r-arvad, ki i-qadın münasib tl ri, evl nm y mane olan hallar, man tl r, ahidlik, t sadüf n adam öldürm k, cihad v müharib qaydaları, Allaha v pey mb r ita t, y hudil r v xaçp r stl r c za verm v i.a. (Qurani-K rim, göst ril n n r, s.VIII).

⁵⁹ Qurani-K rim M ali (Az rbaycan dilin t rcüm sinin yened n i l nmi IX n ri). Az rbaycan dilin t rcüm ed nl r: Z.M.Bünyadov, V.M.M mm d liyev. Bakı, p k yolu, 2007, s. 76.

v ziyətdə (nəqli kimi rəli, nədə bə anımı kimi bə anımı) qoymayın. Əgər özünüzlə islah edib (bəhərki tərdən) çəkinsiz (Allah sizə bəylər). Həqiqətən, Allah bəyləyandır, rəhməndir!”⁶⁰

Müqayisələri öz qənaətilə yekunlaşdıran *Holly Shissler* yazır ki, yuxarıdakı istinadlardan anlaşıldığı kimi, iki yazarın da çoxarvadlılıq haqqındaki görüşləri və mövzunu ilmlərlə eynidir. Hər ikisi də, doğrusunu anladıqca İslamın birarvadlılıq üstün tutduğunu göstərmək üçün Qurandan eyni ayələri verirlər. Lakin əmin, Quranın çoxarvadlılıq təsdiq etmədiyini, amma izin verdiyini söyləməklə kifayətlənən, Aəolu, Quranın təsdiq etmədiyi bir şeyi izin verməsinə nədəngərlikli olduğunu tarixi təməllə açıqlamağa girişir. Əslində hər iki yazarın yazıları məqsəd və mahiyyət baxımından çox bənzər oldu halda anlayış baxımından aralarında dərin bir ayrılıq görünməkdədir. Aəolu, Allahdan gələn vəhyin ictimai gerçəkliyə rəqlənməsi fikrini ön sürərək Allahın niyyətini tam və bərlə olaraq gerçəkliyə dərmənin imkansızlığını göstərməkdədir; insan oğlu həqiqətən ayrılmamalıdır, həqiqət təsdiq edib dəyərli dərmi dər.

Aəolunun, istifadə etdiyi metodologiya baxımından söylədiklərinə, onun dinin niyyətini orijinal klişələrlə anılması da tarixi rəqlərin önünə çıxardığı şeyi anırlar və bəlliklə, mahiyyət müyyənləndirəlməyə əhəmiyyətli olur⁶¹.

Tədqiqatçı Fazil Güney (“*Müasir Suriya romanı*” adlı əsərində), İslam xalqlarının maarifləndirilməsi konsepsiyasını hazırlamış, rəqlə ictimai fikrində inqilab etməyə adı rəqlə dünyaya-

---

Sahibləri təriflənməmiş heyvanları kimi (Qurani-Kərim, göstərilən rəqlə, s. IX).

⁶⁰ Qurani-Kərim Məli (Azərbaycan dilində tərcüməsinin yenidən nəşri). Azərbaycan dilində tərcümə edən: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədliyev. Bakı, pək yolu, 2007, s. 98.

⁶¹ A.Holly Shissler. *ki İmparatorluk Arasında*. Ahmet Aəolu və Yeni Türkiyə (Çevirən: Taciser Ula Bəqlə), 1. Baskı. İstanbul Bilgi Universiteti Yayınları, 2005, s. 224.

sında ehtiramla çkil n .C. fcanid n sonra Misirin tanıldı ı ikinci az rbaycanlı (islahatçı) müt f kkirin hm d b y A ao lu oldu unu qeyd etdikd n sonra yazır: “Rus r q ünaslarının n görk mli nümay nd si .Kraçkovski böyük filosof Qasim minin “*Yeni qadın*” (“*l-M ratu l-c did*”) kitabının rusca n rin yazdı ı ön sözd misirli yazıçı, jurnalist v t rcüm çi S lim Qubeynin Qafqazdan g lmi mühacir hm d b y A ayevin “*slamda qadın hüquqları*” s rini 1905-ci ild rusca- dan r b dilin çevir r k, n r etdirm sini xatırlatmı , bununla o dövrd Az rbaycan maarifçi-modernistl rin islamda mü yy n islahatlar edilm si u runda mübariz aparana r q müt f k- kirl rinin sırasında olmasını göst rmi dir”⁶².

Fazil Güneyn yazdı ına gör “Q. minin bütün r b dünyasına s s salmı “*Yeni qadın*” s ri il .A ayevin “*slamda qadın hüquqları*” s ri t xmin n eyni vaxtda, 1901-ci ild çapdan çıxaraq yayılmışdır”⁶³. Lakin Fazil Güneyn burada bir yanlı lı a yol verm si ehtimalı var. Çünki burada A ao lunun s rinin adı – “*slamda qadın hüquqları*” klind verilm kl – t hrif olunub. V g r bunlar Qasim minin iki müxt lif (“*Yeni qadın*” v “*Qadınların qurtulu u*”) s ri deyils , onda yuxarıda adıç kil n s r F.Güneyn qeyd etdiyi kimi 1901-ci ild deyil, *Holly Shissler*in göst rdiyi⁶⁴ tarixd – 1899-cu ild çap edilmi - dir. Yox, mü llifin bu mövzuda yalnız bir s ri olubsa, onda t d- qiqatçılardan hansının t rcüm d s hv yol verm si m s l sini r q ünas aliml rin öhd sin buraxırıq.

A ao lu, bu v ya ba qa bölm l rd qadınlara z r r ver nin islam dini olmayıb “t tbiq etm l r” oldu unu ön sürs d , islam dininin qadınlara qar ı münasib tinin, tarixi kontekstd n k nar anla ılmayaca mı iddia edir; eynil o, (t tbiqatın tarix

---

⁶² Fazil Güney. Müasir Suriya romanı. Bakı, “Tural” NPM, 2005, s. 225-226.

⁶³ Yen orada, s. 226.

⁶⁴ A.Holly Shissler. ki mparatorluk Arasında. Ahmet A ao lu ve Yeni Türkiye (Çeviren: Taciser Ula Belge), 1. Baskı. stanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 223.

içində nec dəyişini göstərdiyi kimi) islamın zərriyyəsinin do ru anlamını da tarixi kontekst üçün yerli dir r k göstərir – dey *Holly Shissler* t h ill rin davam edir: “Bu prosedura, islam dinində qadınların t r q qisini v ya inki af prosesini ng ll y n daxili bir ey olmadı nı sübut etm y yarayır. Lakin bu, müq dd s kitabı normativ bir m tn olaraq l almayan bir prosesdir. slama xas h qıq tl r vardır, amma bunlar pey m- b rin sünn tind *murad-ı ilahid* oldu u kimi, *tarixi kontekstd açıqlandı ı kild* aranmalıdır”⁶⁵.

T dqi qatçılarının q na tin gör , A ao lunun yazılarına hakim olan ab-hava ba qa islahatçılardan bütünlükl f rqlidir. M s l n, heç bir zaman Qasim min kimi, islam hüququnun t bii hüquq il uy unluq içində v n hay tind ikisinin eyni ey oldu unu söyl mir. A ao luna gör islam, b lk d xlaqi bir sistem il költür l kimliyin bir cür qarı ı ıdır. Sıx-sıx xristianlıqla b nz r-likl r qurması v bütün böyük dinl rin ortaq xüsusiyy tl rind n b hs etm si, bu nöqt ni gücl ndirir: Bütün böyük dinl rd ümumi h qıq tl r vardır. slam dini bunların tarixi ifad l rind n biridir. Ümumilikd , “müzakir l rinin n inandırıcı oldu u yer x lif likd n b hs etdiyi v islamın qızıl ça nda qadınların f al v ön mli oldu unu anlatmaq m qş di da ıyan bölm l rdir. T n z zül problemin v qadınların v ziyi y tl rinin getdikcə pozulmasının s b bl rini ara dırma a g linc is A ao lunun müzakir sind bir zorlama v qarı ıqlıq göz çarpır”⁶⁶.

A ao lu lifba islahatının da h yati ön m da ıdı nı bildirir, amma müzakir açmır. H tta Fransa dövründ yazdı ı ilk yazı- larında lifbanın bu q d r ç tin olmasının b zi müsbt t r fl ri oldu una da i ar vurur, halbuki sonrakı yazılarında ümumi olaraq t h sil-t rbiy sisteml ri üz rind daha artıq durur, xüsu- sil zb rçilik qar ısında qavrayı ı inki af etdirm yi v analitik

---

⁶⁵ A.Holly Shissler. *ki mparatorluk Arasında. Ahmet A ao lu ve Yeni Türkiye* (Çeviren: Taciser Ula Belge), 1. Baskı. stanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 225.

⁶⁶ Yen orada, s. 225-226.

sistemi ön çıxarır. Eyni kontekstdə, lifba və xüsusilə, lifbanı öyrətmə üsullarının zəruri olduğu vurulur. “Ancaq kütlənin oxuma-yazma səviyyəsinin yüksəltmə vasitəsi olaraq lifba, bir çox bəqə islahatçıyla müqayisədə Aəolu üçün o qədər önəmli deyildir”⁶⁷.

Fahri Sakal da deməklərlər ki, *Holly Shissler* eyni mövqedən çıxır. Onun fikrincə, Aəolunun islam dininə bəli yazıları ümumi olaraq dövrün siyasi və mədəni hadisələrini ərkən verdiyi örneklərdir. “Yoxsa islamla bəli dövründən yazı yazmamıdır. Qadınların, lifbanın, mədrəslərin və ziyətini, islam aləminin gerilməsi, xilafətin siltənə dönüb istibdadın islamı zəmsivəsi kimi mövzulara həsr edilən yazıları, slind bütünlüklə dövrün hadisələrini daha yaxın ərkətmək üçündür. Məsələn, Azərbaycanlı axundların fanatizmini və sünni-i münaqişəsinin qarışmasını almaq məqsədilə “*slam və Axund*”, “*slamiyyətdə qadın*” kimi sərərlərini yazmışdır”⁶⁸.

Qadınların və ziyətini müzakirə edərək Aəolunun istifadə etdiyi terminlər bunlardır: “haqq”, “dalət”, “insan olmaq”, “fərdləmək”. Müzakirə, fiziki inkişaf və fiziki azadlıq kimi “təbii” haqlarla bəllər və mədəni haqlar deyiləcəyimiz sahəyə girərək hüquqi haqlarla davam edər. Bunlar mülkiyyət, mədəniyyət və təkilatlanma sahəsindəki azadlıqlardır. “İkənövbdə qadınların xlaqi varlıqlar olaraq tanınmasını, yəni hüquqi baxımdan tam anlamıyla fərd olaraq tanınmalarını və ona görə davranılmasını tələb etməkdədir. Aəolu, rəblərin gözündə qadınların önəmini artıran, onların fərd olaraq tanınmalarını

---

⁶⁷ A.Holly Shissler. ki mparatorluk Arasında. Ahmet Aəolu ve Yeni Türkiye (Çeviren: Taciser Ula Belge), 1. Baskı. stanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 235.

⁶⁸ Fahri Sakal. Aəolu Ahmed Bey. Ankara; Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 132-133.

t min ed n v H z r ti M h mm d aid bu gün q d r g l n bir çox h dis v n n oldu unu xatırladır”⁶⁹.

Qadınlar, lifba v t rbiy haqqında söyl diyi h r ey A ao - lunun tam olaraq n il maraqlandı nı ortaya qoyur: B lli xarakterd insanlar – o bunu t svir etm k üçün f rd terminini i l tm kd dir – ictimai istehsal rtl rinin yaradılmasını t min etm k. Bel likl , mövzuya xitam ver r k *Holly Shissler* yazır: “Onun bu s rini, xüsusil , daha v v l Fransa dön mind yazdıqlarının i ı nda rh ets k, onun üçün karyerası boyunca ön mini itirm y n mövzulardan üçünün ara dırıldı nı gör rik. Bunlardan birincisi, f rdl rd n yaranan bir sivil c miyy tin inki afı; ikincisi, birinciy ba lı gördüyü, müs b t bir kollektiv kimliyin formala dırılması, üçüncüsü; ümumiyy tl , islami m tnl r i l tm d n v ya sxolastik müdd alar sistemin müraci t etm d n t hlil etdiyi islam dininin bu ikisil uy unlu unu t min etm kdir”⁷⁰.

slam dünyasının t n zzül s b bl rind n biri kimi hesab etdiyi qadın v ail m s l sinin h lli il müs lmanların t krar yüks l c yini d bildir n A ao lu, müs lman al mini yüks ld c k qabiliyy tli g ncl rin sa lam ail l rd yeti c yini, lakin mövcud ail qurulu umuzdan gözl nil n xilaskar f rdl rin çıxmasının imkansızlı nı ir li sürmü dür⁷¹. Ümumiyy tl , ail v qadın mövzusu t kc A ao lunu deyil, müasiri oldu u dig r islahatçı müt f kkirl ri d dü ündür n sas probleml rd n olmu dur. Heç t sadüfi deyildir ki, smayıl b y Qaspıralı da yenil m il ba lı f aliyy tind dill yana ı qadın problemin d mühüm yer ayırmıdır. Onun prinsipl rind n biri d m hz türk qadınına azadlıq v ki il rl b rab r hüquqlar qazandırılması u runda mübariz

---

⁶⁹ A.Holly Shissler. ki mparatorluk Arasında. Ahmet A ao lu ve Yeni Türkiye (Çeviren: Taciser Ula Belge), 1. Baskı. stanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 235-236.

⁷⁰ Yen orada, s. 238.

⁷¹ Fahri Sakal. A ao lu Ahmed Bey. Ankara:,Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 137.

olmu dur. smayıl b yin “*Qadınlar ölkəsi*” adlı s rind n b hs ed n Yusuf Akçura yazır ki, o, “Bu prinsipini d israrla v davamla gerç kl dirm k ist r. Onun gözünd mill tin anaları, mill tin birinci t rbiy çil ri qadınlardır; qadınlar h yatı anlama-yacaq olurlarsa, u aqlarını h yata qabiliyy tli olaraq yeti dir - m zl r. Mill tin yarısı qadınlardır; onlar h yat v f aliyy td n uzaq qalırlarsa, mill tin h yat v f aliyy ti d yarım qalır...”⁷².

Amma .A ao luna, ba qalarından f rqli olaraq, sözd v fikird t bli etdikl rini öz xsi h yatına v ail sin t tbiq etm k imkanı da qism t olub. O, qadın hüquqları mövzusunda dü ünc l rini eyni zamanda öz ail üzvl rin d t lqin etmi dir. Onun ail h yatı da bu dü ünc l rin uy un ve tutarlı bir biçim- d formala mı dır. Avropa t rzind yeti dirdiyi qızları Cümhu- riyy t dövrünün qabaqcıl türk qadınları sırasında yer tutmu lar. stanbul Universiteti Hüquq Fakült sinin ilk qadın t l b l rin- d n olan böyük qızı Sür yya A ao lu, h m d Türkiy nin ilk qadın v kili olmu dur. kinci qızı Tez r Ta kıran ail qurark n atası ondan (v kür k nind n) ev yası, yoxsa t hsil almaq üçün Avropaya getm k ist diyini soru mu du. Tez r v h yat yolda ı öz sah l rind ir lil m l rin daha çox köm k ed c yin inanaraq Avropaya getm y üstünlük vermi dil r. Tez r 1943-cü ild Qarsdan CHP mill t v kili seçilmi dir.

* * *

Bel likl , hm d A ao lunun “*slama gör v islamiyy td qadın*” s rind qaldırılan probleml rl ba lı t dqiqaçlıların elmi-t nqidi fikirl rind n do an sas müdd aları ümumil dir- m y çalı dıq. Bu müdd alar (fikirl rd f rqli mövqel r ortaya qoyulsa da, elmi-t nqidi r yl r bütün m qamlarda üst-üst dü m s bel), bütövlükd A ao lunun kimliyi, xsiyy ti, dü ünc l ri, idealları, m qs d v m ramı haqqında kifay t q d r obyektiv q na t g lm y sas verir.

.A ao lu, müasir genderologiyanın sas prinsipl rini ehtiva ed n bu s rind , “qadın”ı islamın t r qqisi v geril m sinin

⁷² Yusuf Akçura. Türkçülü ün tarihi. stanbul, Kaynak yayınları, 2001, s. 72.

meyarı kimi verməkdir. Ümumiyyətlə is, Aəolu bir çox sosioloqlar kimi din münasibətini əsas etibarilə tarixi aspektdə izləmişdir. Əhəzər Hüseynovun təbircə desək, "Aəolu "... onun (dinin – M.S.) bərhəyatının ninki məni, habelə maddətəriflərində oynadıqı tam hətəli rolunu, ictimai-siyasi, ələqi-hüquqi və s. funksiyalarını açıqlamaq, müyyənləşdirmək yolu ilə gedərək orijinal baxışlar və qənaətlə ifadə etmişdir. O, araşdırmalarında çox dərəcə olaraq sosioloji, kulturoloji, sosial-psixoloji və psixoloji amilləri qarşı-qarşı dıxotomiyasında müqayisəli şəkildə verərək öz konsepsiyasının məramına uyğun pragmatik nəticələr gəlmişdir"⁷³.

XIX əsrin sonu və XX əsrin vətənlərində Aəolu Azərbaycan baycannın nəfəli islam ünsəlimi və publisisti olmuşdur. O, çəpətdirdiyi elmi, publisist, dəbi-tənqidi sərələrinin böyük bir qismində bən Rüd, Təbəri, Dante, Lütər, Konfutsi, Höte, Tolstoy, Nitsə, Karleyl, Spenser kimi mütəfəkkir əlimlərin zəngin irsində istifadə yolu ilə islamın siyasi, ideoloji, etik, iqtisadi, hüquqi, fəlsəfi məsələlərinə toxunmuş, islam tarixinin ayrı-ayrı mərhələləri, epizodları, xilafətinq və Qərbdə fəaliyyəti, peyğəmbərlər, imamlar və s. haqqında mühəkimləyər yürütmüşdür. Bu sərələrin ənxətini təkilədən əsas müddəə bundan ibarət idi ki, nə Quran, nə rəit yeniliyinq deyildir, ancaq bunların təbliğətləri öz əxsi mənfəətləri xatirinə müsəlmanlıq mədəniyyətlə bir araya sıməyan mahiyyətvərməyə çəlişmişlər"⁷⁴.

⁷³ Əhəzər Hüseynov. Əhməd və Aəolunun dünyəgörüüşü. Bakı, Azərbaycan, 1998, s. 49.

⁷⁴ Əhməd Aəev. İndinində məzək inənləri (Fransızcadan çəvirni Hamlet Qoca). "Mədəniyyətdünyası", X buraxılış, 2005, s. 57-62; Əhməd Aəev. Avropa və əli-məislam. " " qəzet, 25 sentyabr 1903, 207; Əhməd Aəev. Nədən bu günlər qaldıq?. " rəad" qəzet, 22 iyun 1906-cı il, 146; Əhməd Aəev. Əli-məislama bircəzər. " rəad" qəzet, 17 noyabr 1907-cı il, 116; Qədim Mustafayev. XX əsrin vətənlərində Azərbaycan baycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı, Maarif, 1973, 296 s.; Əhəzər Hüseynov. Əhməd və Aəolunun dünyəgörüüşü. Bakı, Azərbaycan, 1998, 127 s.

A o lunun bu mövzuda yazdı ı s rl rind , islam dininin üstünlükl rini, müasir dövrl s sl n xüsusiyy tl rini t sdiql yana ı, xalqı, siyas t xadiml rini islam dininin qanun-qaydaları, t l bl ri il h r k t etm y , azadlıq mübariz sini islam ehkamları il laq l ndirm y ça ır ı da qüvv tli idi. .A o lu, Quranı sonrakı t hrifl rd n, qeyri-elmi rhl rd n xilas etm y çalı ır, bu mövzuda din xadiml ri il ciddi mübahis l r girirdi. slama h sr olunan s rl rinin m rk zind bel ümumi ideya dayanırdı ki, islam öz mahiyy ti etibaril ba qa dinl rd n daha üstün keyfiyy tl r malikdir, o, bütün tarix boyu müs lman xalqlarının inki afında müs b t rol oynayıb v indi d bu xalqların müasir t r qqisini ondan k narda t s vvür etm k mümkün deyildir.

A o lunun yazılarında tarixi h miyy t da ıyan sas m qamlardan biri, onun müs lman ölk l rind qadının passiv v acınacaqlı v ziyy t dü m sini islamın mahiyy ti, xüsusil d polişamıya il ba layan avropalıların yanlı v q r zli mülahiz l rin qar ı tutarlı elmi d lill rl çıxı etm sidir. Bu mövzuda klassik n n y söyk n n A o luna gör Quran r b qadınının v ziyy tını xeyli yax ıla dırmı dır, bunu islamın ilkin – qızıl dövründ qadınların ictimai h yatda oynadı ı mühüm rol da t sdiql m kd dir. Polişamıyaya g ldikd is onun praktik olaraq çox az yayılması, bunu ciddi arqument kimi i irtm y sas vermir. Sad c islamın mahiyy tind t sbit olunan hüquq v t minatlar müxt lif amill rin, xüsusil d bunda maraqlı olan qüvv l rin t siri il sonradan unutturulmu dur.

slamın qızıl dövründ müasir demokratik d y rl rin mü ahid edildiyini sas g tir r k A o lu hesab edir ki, f rdin dirç li in nail olmaq üçün müs lmanlar “islamın ilkin ruhuna” nüfuz etm lidirl r. Fransua Jorjonun da t sdiql diyi kimi A o lu bu ideyasında C mal ddin f qaninin v M h mm d Abdonun t r find n xeyli vv l ortaya atılmı “islamda islahatçılıq”

t b b ü s l r i i l e y n i m ö v q e d n ç ı x ı e d i r d i⁷⁵. M ü s l m a n c m i y y t l r i n i n d ü d ü k l r i b ö h r a n d a n q u r t u l m a ç a r l r i n i m ü q d d s d i n i m i z i n i l k i n m a h i y y t i n d , i s l a m i y y t i n q ı z ı l d ö v r ü n q a y ı d ı d a a r a y ı b - a x t a r a n A a o l u n a g ö r , t r q q i y , y ü k s l i r v a c v e r n , b ü t ü n z a m a n l a r ü ç ü n y e n i o l a n , m ü a s i r l i y i n b ü t ü n p r i n s i p l r i n i ö z b t n i n d g z d i r n i s l a m d i n i , m ü a s i r d ü n y a s i v i l i z a s i y a s ı n ı n b ü t ü n b r i v d e m o k r a t i k k e y f i y y t l r i n i m n i m s m v ö z i ç i n d r i t m , h z m e t m q ü d r t i n m a l i k d i r⁷⁶.

A a o l u i s l a m c m i y y t l r i n i n Q r b m d n i y y t i q a r ı s ı n d a s o n i k i y ü z i l d ü s t ü n l ü y ü n ü i t i r m s i n i n a r x a p l a n ı n d a d u r a n a m i l l r a r a s ı n d a m n v i d y r l r i n i t i r i l m s i n i v y a a ı n m a s ı n d a n ç o x , i s l a m i y y t i n y e n i r t l r u y u n l a a b i l m m s i q a r ı s ı n d a Q r b i n m a d d i v m n v i b a x ı m d a n ü s t ü n l ü y ü l k e ç i r m s i n i g ö s t r i r d i⁷⁷. Ü m u m i l i k d g ö t ü r ü l d ü k d i s , i s l a m d ü n y a s ı n ı n g e r i l m s i n i c m i y y t i n ü ç d y i i k v q a b a q c ı l t b - q s i n i n (ü l m a , ü m r a v r b a b i q l m , b a q a s ö z l , d i n a d a m l a r ı , i d a r ç i l r , q l m s a h i b l r i) m ö v q e y i n b a l a y a n⁷⁸ A a o l u n u (Q a f q a z d ö v r ü y a r a d ı c ı l ı m d a n ç ı x ı e d r k) , m o d e r n Q r b d y r l r i n i i s l a m i y y t l u z l a d ı r m a a s y l r g ö s t r d i y i ü ç ü n m o d e r n i s t b i r i s l a m i s l a h a t ç ı s ı h e s a b e t m k o l a r⁷⁹.

A a o l u n u n f a l i y y t i n i n a y r ı - a y r ı d ö v r l r i n d , i c t i m a i - s i y a s i s i t u a s i y a l a r ı n d r a m a t i z m i n d n i r l i g l n m ö v q e d y i k n l i y i f o n u n d a d a h a ç o x s a b i t g ö r ü n n f a k t l a r d a n b i r i b u n d a n i b a r t d i r k i , o , i c t i m a i p r o b l e m l r i n h l l i n i n b i r i n c i y o l u n u A v r o p a m d - n i y y t i n i m n i m s m k d g ö r m ü v b u m s l y m ü n a s i b t i n d

---

⁷⁵ Bax: Fransua Jorjon. Az rbaycanlı intellektualın ilk addımları: hm d A a o l u Fransada (1888-1894). "M d niyy t dünyası", VII buraxılı , 2003, s. 25.

⁷⁶ Mübariz Süleymanlı. slamın elm v m d niyy t dini kimi rhind hm d A a o l u n u n m ö v q e y i . "M d ni-maarif" jurnalı, 2006, 5 (183), s. 23-24.

⁷⁷ Ufuk Özcan. Ahmet A a o l u v e r o l d e i i k l i i (Yüzyıl dönümünde batıcı bir aydın). stanbul, Donki ot yayınlari, 2002, s. 132.

⁷⁸ Ahmet Agayef, " slam A l e m i n d e G ö r ü l e n n h i t a t ı n S e b e b l e r i " , s l a m M e c m u a s ı , I / 2 , 1 3 3 0 , s . 5 4 - 5 8 .

⁷⁹ Ufuk Özcan. Ahmet A a o l u v e r o l d e i i k l i i (Yüzyıl dönümünde batıcı bir aydın). stanbul, Donki ot yayınlari, 2002, s. 78.

daha s mimi olmu dur⁸⁰. Bu kimi c hdl rin tarixi baxımdan islam c miyy tl rin n q d r fayda g tirdiyini mü yy nl dir- m k t bii ki, mü kül bir m s l dir. Lakin s b bl rin harada axtarılmasından asılı olmayaraq bir faktı danmaq olmaz ki, son bir srd q rblil m h r katları n tic sind islam c miyy tl rin qar ıla dıqları probleml rd göz d y n bir ir lil yi olma- mı dir. N hay t, proses özünü onda t zahür etdirir ki, müasir- l m , q rblil m , avropala ma adı altında yürüdü l n bütün t crüb l r baxmayaraq, islam c miyy tl ri h l d Q rbd n t crid edilm kd dir. Bu, günümüzd c r yan ed n siyasi hadi- s l r fonunda Q rbin siyasi v dini r hb rl rinin müs lman dün- yasına ikili v q r zli münasib tl rind n d a karca görünm kd dir (AB -ın Yaxın v Orta r q siyas ti, Avropa urasının Türkiy il münasib tl ri, Vatikanın dini lideri – Papanın M h mm d pey mb r haqqında söyl dikl ri, Qaraba proble- minin h llind özünü bürüz ver n ikili standartlar v s. kimi q r zli siyas tl r Q rbin müs lman dünyasına münasib tinin t zahürl rind ndir).

Müs lman qadınının Avropa ya am standartlarına uy unla - dırılaca ı t qdird c miyy t probleml rinin d h ll olunaca ı dü ünc sinin h qıq t uy un olmadı ı ortadadır. Çünki Q rbd qadın h r katı, ucuz i çi qüvv sini t min ed n kapitalist mexa- nizml r içind qadının i güzar h yata f al olaraq qatılmasının bir n tic si olaraq ortaya çıxmı v getdikc qadın haqları sah sind inki afa nail olunmu dur. Bunun ksin is , bel bir s naye v ictimai t kilatlanmadan m hrum olan r q c miyy - tind qadının statusunda b nz r d yi iklikl r olmadan qadın v ail nin islahatlara c lb edilm si z rur ti ir li sürülmü dür⁸¹. El r qd qadın haqlarının ictimai bir t bbüsün n tic si olaraq inki af etm m sinin, yuxarıdan diqt edil n islahatların c miy-

⁸⁰ Bu bar d traflı bax: Ahmet A ao lu. Üç medeniyet. stanbul: Milli Egitim Basımevi, 1972, 146 s.

⁸¹ Bax: Ufuk Özcan. Ahmet A ao lunun eserlerinde kadın ve aile teması. “M d niyy t dünyası”, XII buraxılı , Bakı, 2006, s. 75-76.

yt asanlıqla t tbiq oluna bilm m sinin ba lica qüsurları da m hz bu s b bl rd axtarılmalıdır.

Bütün bu mübahis li m qamların, ola bilsin ki, t dqiqaçılar t r find n h l g l c kd d birm nalı kild qiym tli ndiril- m y c k tarixi-m d ni t mayüll rin Az rbaycan xalqının milli- m n vi oyanı na v t r qqisin hansı d r c d v n kimi effektiv t sir etm sind n asılı olmayaraq, XX sri islam dini haqqında yeni, orijinal fikirl rl qar ılayan, onun c miyy tin inki afını rtl ndir n, humanizm v toleranlıq t lqin ed n müq dd s ruhi-m n vi d y rl r sistemi oldu unu elmi d lill rl , tarixi-müqayis li üsullarla ara dıran hm d b y A ao lu “ *slama gör v islamlıqda qadın*” s rini, el c d sırf islama aid dig r kitab v çoxsaylı m qal l rini çap etdirm kl , islam dinini t hrifl rd n v q r zli münasib tl rd n qoruma a çalı - mı dir. Bu s rl rin, Avropa elmi-n z ri fikrinin yanlı t mayül- l rin t sir göst rm k c hdl ri il yana ı, xalqımızın mövhumat v xurafatdan qurtulub islamın sl mahiyy tini ks etdir n inanclara yiy l nm sind d praktiki h miyy ti olmu dur.

İSLAMA GÖRƏ VƏ İSLAMİYYƏTDƏ QADIN

Feminizmin iri addımlarla irilidiyi dövrdə; mədəni ölkələrin ictimai təkilatlarının, görkəmli xadimlərinin qadının vəziyyəti haqqında düündüyü vaxtda; Avropa və Amerikada mürtəkkəbləmiş sosial mühit patriarxal ailənin səsini dağıdıb qadınları kiçiklərin himayəsində məhrum etdiyi, öz həyatı və gələcəyi haqqında düünməyə vadar etdiyi zamanda; nəhayət, sərbəllə qadının qula çevrilməsinin də təsiriylə, ali həqiqətin dərk edilməsi və nəticədə Avropa və Amerikada qadın haqları gündəngün genişləniyə kiçiklərin haqları ilə bərabərliyə doğru inkişaf etdiyi bir zamanda Asiya və Afrikada milyonlarla müsəlman qadınları ağırtıcı vəziyyətə düşürən primitiv insan hüquqlarından, həyata, güman ki, təbiətə belə heyvan və bitkilərin sərbəst böyüməsinə, havadan doyunca istifadə etmə hüquqlarından da məhrumdurlar. Bu baxımdan hindlilər onlardan xeyli mürtəqqi olan müsəlmanları qabaqlamırlar. Onların cəsur və alicənazə novatorlarını qadınların vəziyyəti düündürmə və mövhumatın qurbanları olan qadınların vəziyyətinin qismən yaxşılaşdırılması yolunda müyyənləşdirən müvəffəqlənmələri⁸². Hind reformatoru Malabarinin həyat və fəaliyyəti – qədimlərin müqəddəsliyini inanılmaz dərəcədə tələpənən adamın bütün çətinliklərə qalib gəlməsinin ali nümunəsidir. Lakin müsəlman qadınlarının ağırtıcı vəziyyəti güclü etirazın və qədim reformatorun meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Türk və Misir mədəniyyətində qadınların vəziyyətinin dəriarabir narazılıqlar səslənir, bəzi cəsurlar həyata bu vəziyyətin ailədə və cəmiyyətdə acınacaqlı nəticələr verməsi, bu vəziyyətin səlamlaşdırılması, müsəlman qadınının onun zehni və fiziki imkanlarını məhdudlaşdıraraq təzyiqləndirən azad edilməsinin ləzizliyini haqqında fikirləri səsləndirirlər. Lakin bu çağırışlar hələ ki, zəif, qətiyyətsizdir, onlarda çox vaxt birbaşa deyil, iştiraklı klənd böyük qeyd-riqlər var.

---

⁸² Contemporary Reveiw, Indian reformator Malabari.

Ona görə də onların müsəlman cəmiyyətinin heç bir təsiri yoxdur və ola da bilməz.

Onlar, İbni Teymiyyənin dediyinə görə, Konstantinopol, Qahirə, Türkiyə və Misirin digər yerlərində qadın təhsil sistemlərinin açılması, bir çox qadın alim və dindarların meydana gəlməsi ilə müsbət rol oynamışlar⁸³. Lakin bu proses avropalılarla müntəzəm ünsiyyətə olan, “avropala mı” və öz ailə həyatını artıq avropasaya uyğunlaşdırmaq üçün müsəlman cəmiyyətinin ali təbəqəsinin fərdi və kollektiv təməlinə ciddi təhdidlər qoymuşdu. Müsəlman qadının və ziyətisi haqqında danışıqlarda isə biz, ilk növbədə, ali təbəqəyə mənsub olan və *‘a la frangui* ya ayan adamları avara, mürtəd sayan, qadınlarını acınacaqlı və ziyətə saxlayan müsəlman kütləsinin zərərli tuturuşu. Bu fakt müsəlmanların tam pozulmuşuna, onların içrisində alicənab hisslər və mülkiyyətçi malik olan adamın meydana çıxmayacağına dəlalət ola bilərmi? İslam bir din kimi bu cür novatorlar üçün münbit yer yaratdı mı? Yaxud, kəsin, Maxundun⁸⁴ – Volterin təyinatı desək, bu “nə yarımcı bir adamın” təlimi ona etiqad edən adamları yalnız qaranlıq və çalxətə saxlamağa qadir dirmi?⁸⁵ Bu barədə iki fikir mövcuddur. Bir qayda olaraq, fikrini olduqun kimi bəyan edən, sərbəstliklə rindən bixəbərlənən geniş kütləyə bizim Rusiyada, müsəlman diyarında bəvərin bütün hadisələrə yalnız islamı günahlandırır və gəy, islam olmasaydı, orada bütün həyat bəqətərdə qurulmuş olardı. Bu fikirdə olanlar düşünür ki, müsəlman xalqları heç bir məniyə, yaxud sosial təcrübəyə qadir deyillər. İslam dinini bütün bələlərin kökünü sayan adamlar xalqların qurtuluşunu yalnız islamın yox edilməsindən görürlər. Keçmişin zehniyyətinin qalıqlarından irəliləyən bu münasib təsəvvür xalqın yaddaşında dərin kök salmışdır. Qərbi rəqibin uzun illər

---

⁸³ Məsləhətçi, Aliy xanım və Fatma xanım (tarixçi), Nazlı xanım və Nigar xanım (dindar).

⁸⁴ Ekspert Məhəmməd bu cür adlandırdı.

⁸⁵ Bax: Er. Renan. “Islam et la science”.

sür n mübariz si, d rin dü ünc d n uzaq olan sad adamın qar ısı alınmaz hesab etdiyi xristianlıqla islamın qar ı durması haqqındaki xatir l rin inikası v n hay t, Q rb ölk l rind yayımlı Bizans v latin antimüs lman d biyyatının t siridir. Bu baxımdan orta srl r, xüsusil , xaç yürü l ri dövrünün d biyyatının öyr nilm si vacibdir.

“D v l r çarvadarı”nın, “yalançı r b pey mb ri”nin⁸⁶ xsiyy ti v t liminin sad lövh trubadur v minnezingerl rin komik parodiyalarını e id rk n adam ist r-ist m z mat qalır. fad nin s mimiliyi orta srl r dövrü avropalıların islama qar ı avam münasib tinin, M h mm d v onun t limi haqqında h r bir yoldan öt nd n e itdikl rin d rhal inanmasının t c ssü-müdür. Pey mb ri buynuzlu eytan, yaxud kütl ni düz yoldan dönd r n Antixrist simasında t svir edirdil r. Türtenin hekay - sind o, Qüdsd çox sevil n qızıl büt Maqom kimi göst rilir, bu bütün içind ki eytanların azadlı a çıxmasından qorxaraq Böyük Karl da onu da itmaq fikrind n dönmü dü. Avropanın n ali müt f kkirl ri d bu cür avam t s vvürl rin t siri altında idil r. Dante öz “lahi komediyası”nda M h mm di q dim dövrün müdrikl ri il birg t svir etdiyin gör tonqalda h yatının bitm sind n qorxaraq, onu c h nn md – Fra Dolçino v Bertrano de-Born kimi nifaq salanların arasında yerl dirmi di. M hur italyan boyakarı v memarı Orkaniya Pizanın KampoSantasında bütün dinl r b rab r sür td nifr t b sl y nl rin sırasında M h mm di, Averroesi v Antixristi t svir edir. Bir sözl , Er.Renanın dediyi kimi, orta srl rd insanlar öz q z b l rini heç cür uda bilmirdil r. M h mm d, d l duz, cüvv la ı, d v o rusu, yya , papalı a yüks l bilm mi v buna gör d öz sabiq yolda larından qısas almaq m qs dil yeni din uydur-

---

⁸⁶ Bax: “Histoire de la litterature française” de Lavalley, Kazan missionerlerinin n ri, “ - ” “Poesies populaires latines du moyen age” Ed. du Meril.

mu adamdır⁸⁷. srl r ötür, lakin n ali müt f kkirl r bel bu cür fikirl rd n azad ola bilmir. Bibliander, Hottinger, Mara i v ba qaları Qurani, yalnız onu t kzib etm k m qs dil öyr n- m y ba layırlar. Leybnits v ekspir kütl ni yl ndirm k üçün islamın pey mb rin la edirdil r. Volter yalnız “Maqo- met” pamfletini yazıb, orada pey mb rin bir insan kimi xasiyy tin v onun t limin zidd olan

*Je dois regir en dieu l`univers prevenu,
Mon empire est detruit, l`homme est reconnu*

s tirl rini yazdıqdan sonra papa t r find n ba ı lanmı dı.

Lakin h tta haqlı olaraq elmi t nqid sri sayılan XIX sr müt f kkirl rinin t s vvürl ri bu cür aberrasiyalardan tam azad deyildi. 1829-cu ild ingilis alimi Karl Forster din xadiml rinin b y ndiyi iki cild d n ibar t s rind tam m nada ciddi sübut edirdi ki, M h mm d n az, n çox Daniilin önc görm l rinin s kkizinci hiss sind t svir edil n keçinin kiçik buynuzu idi, onun böyük buynuzu is – papadır⁸⁸. rqn, onun tarixinin v h yatının q r zsiz, sl elmi mövqed n i ıqlandırılması yalnız XIX srin ikinci yarısında mümkün olmu dur. D miryol nqliyyatının meydana g lm sil rql il laql rin daha da möhk ml nm si, ticar t, s naye v siyas t sah sind meydana çıxan probleml r, tarix v dinl rin öyr nilm sin qar ıt nqidi münasib tin formala ması Avropa alim v müt f kkirl ri üçün n inki dinl r etiqaad ed n xalqların ad t v n n l rinin yerind c öyr nilm si, h tta onların müqayis li t hlili, keçmi dövrl rin s n dl rin sas n d qıql dirilm si, dinl rd ba ver n evolyusiya prosesl rini izl m k üçün imkan yaratmı dı;

---

⁸⁷Bax: Er.Renan. “Etude d`histoire religieuse”, h mçinin “Roman de Mahomet” F.Muchelet.

⁸⁸ “Mahometism unveiled: an inquiru in wich that archneresy, its deffiesiun and continuance are examined an a new principle, tending to confirm the evidence and aid the propagation af the christian Faith”. By Charles Forester.

bundan lav , dini dözümsüzlük v indifferentlik emosional münasib ti xeyli z ifl tmi di; öt n srl rd insanların inancları fanatizm v dini dav tlı mü ayi t olunurdu; özl rini ali h qiq tin yegan da ıyıcıları hesab ed n adamlar dig r adamların bu cür iddialarına bigan qala bilm zdil r.

Bu gün, dinl r emosional münasib t predmeti deyil, m n -viyyatın orijinal t zahürl rini ks etdirdiyi üçün yalnız intellektual maraqların obyektı oldu u bir dövrd , heç bir q sdiq r zlik v parodiyanın meydana g lm si haqqında söz ged bilm z; r q ünasin t dqiqatları kimyaçının laboratoriyada apardı ı analizl r b nz m y ba layır; onun üçün bütün elementl r, bütün hadis l r eyni s viyy d mühüm v eyni d r c d vacibdir; onu yalnız insan m n viyyatı, onun yaradıcı gücü v qüdr ti heyr tlı ndirir. Ona gör heç d t ccüblü deyil ki, bu müxt lif m n li aliml rin t siri n tic sind bu gün inki afda olan r q ünaslıq elmi bundan vv l r q dill rin , o cüml d n M h mm d v onun yaratdı ı t lim qar ı hökm sür n t s vvürl ri alt-üst etmi dir. Artıq, M h mm d Qüdsd ilahil diril n Maqom bütü, yaxud c h nn m gönd ril n Antixrist v ya Daniilin önc görm l rind t svir olunan keçinin kiçik buynuzu simasında deyil, m hz öz yeni orijinal v ali ideyaları il dünyanı sarsıdan böyük islahatçı kimi t qdim olunurdu; o, öz t limini papalı a li çatmamı kardinal k d rinin t siril deyil, ondan altı sr vv l Böyük Mü llimin dünyaya b yan etdiyi v onun s ri t siz, lakin h dd n artıq f al agirdl ri t r find n (xüsusil r bistanda) m nasız t hrifl r m ruz qalan ali h qiq tin b r q rar edilm si m qs dil yaratmı dı. Bu t r ddüdl rl dolu dü ünc l r Quranın n t sirli hiss l ridir. slamın pey mb ri, onu ilk d f Xristosun t limi il tanı etmi sabinl ri nec d n cib minn t darlıq hissli ri il xatırlayır. sanın iztirabları haqqında, Onun mövludu, M ry m, “ lahi ruh”un anası haqqında b hs olunan yerl r el d rin h -y can, fq t v ehtiram ifad edir, o q d r ülvi v z m tlidir ki, buna Quranın üslubunda nadir hallarda rast g lm k olar.

Müs İmanlar arasında M r y m b zi xristian sektalarda oldu undan daha hörm tlidir. O, Allahın seçdiyi günahsız, saf bir qızıdır; M h mm d ona qar ı d rin ehtiram hissli ri b sl yir; öz qızı Fatim haqqında o deyir: “lahi ruhun anası olan M r y md n sonra Fatim ikinci qadındır”. O, sanın t limini özün m xsus t rzd d rk etmi di v M h mm din yaratdı ı din, onun t birinc , sanın dininin t hrif olunmasına qar ı etirazın t zahürü idi; Quranda tez-tez t krar olunur: “M n sanın t liminin h qıq t l rini b rpa etm k üçün g lmi m”⁸⁹.

M hur ingilis r q ünası Maks Müller yazırdı: “ ll r öt c k v xristianlar M h mm di sanın silahda ı, islam dinini is xristianlı ın m zh bi kimi tanıyacaqlar; v onda h m xristianlar, h m d müs İmanlar onların tarixind ba ver n mübariz v qar ıdırmalara t ccüb ed c kl r”⁹⁰. Bizim rus müt f k-kirl rimiz V.Solovyov v Petrov da bu fikirdirl r. Lakin, fsus ki, geni kütl bu ideyalardan xeyli uzaqdır, M h mm d v onun t limi haqqında, dem k olar ki, orta srl rd hökm sür n fikir d qalmaqda davam edir. O, müs İman xalqlarının müasir v ziyy tinin, onların siyasi z ifliyinin, xlaqi iflasının, sosial da mıqlı ının s b bl rini yalnız islamın t sirind görür v d rk ed bilmir ki, h yatın canlı amili olan insan passiv ola bilm z, din is , bir abstraksiya kimi, öz-özlüyünd gücsüzdür v h yatı ist diyi t rzd yenil dir bilmir, n hay t, dinl r v onların da ıycıları arasında hiss olunmayan daimi aktiv qarılıqlı f aliyy t mövcuddur; dinl r yarandı ı ilk ça larda insanların maddi v m n vi t l batlarını ks etdirdiyi s viyy d onlara güçlü t kanverici t sir göst r r k, sonraki dövrl rd özl ri d yi n h yat raitinin t sirin m ruz qalır, yaranmı rait uy unla ma a çalı ır, bir sözl , t kamül qanunlarına uy un d yi ir, yenil mi h yat t rzin uy un olaraq haradasa pozulur, dig r yerl rd yax ıla ır; n tic d eyni bir dinin z minind müxt lif yeni m zh bl r, yozumlar v t liml r

---

⁸⁹ Bax: Sabluqovun Quranın t rcüm si.

⁹⁰ Max Muller. “The Mahomet and the Mahometism”.

yarandır; ibtidai xristianlı ı orta srl r, reformasiya dövrünün v bu günün xristianlı ı il müqayis edin; kifay t q d r q ti prinsipl r malik olan bu dinin n cür parçalamalara, d yi iklikl r , yozumlara m ruz qaldı ını xatırlayın! slamda da h - min prosesl r ba verirdi; saysız-hesabsız m zh b v yozumları bir k nara qoyaq, ça da müs lman qadınının dü düyü v ziy- y ti, islamın onun üçün yaratdı ı – ibtidai islam c miyy tind h yat sürdüyü qadının h yatı il müqayis ed k.

lk növb d , qeyd etm k lazımdır ki, islamaq d rki r b- l rin h yat raitini t dqiq etm d n, o dövrd r b qadınının v qon u xalqlarda qadınların v ziy y ti il tanı olmadan islamın qadına münasib ti haqqında danı maq qeyri-mümkündür. Yalnız bu yolla – yegan düzgün v s m r li üsulla – islamın qadın m s l sinin inki afındakı rolu haqqında, M h mm din ümumiyy tl , qadın v xüsusil , r b qadını üçün gördüyü i l r haqqında tam, h rt r fli mühakim yürütm k olar. Sadaladı- mız vacib rasional rtl r islamın qadın m s l sinin h llinin v xüsusil , r b qadını üçün etdikl ri haqqında mühakim yürütm k üçün imkanlar açır.

Bir çox t dqiqatçılar bu üsuldan imtina edir v bu s b bd n onların mülahiz l ri, elmi libasına v ciddi görk min baxma- yaraq, s thi-aprior xarakter da ıyır. Müs lman qadınının bugünkü v ziy y tin istinad ed r k, onlar islam dini haqqında aprior n tic l r g lir, çünki bu v ziy y tin s b bini yalnız dind görürl r; bu cür metod asan v lveri li olsa da, slind tarixi baxımdan heç bir m na da ımır. g r biz Avropada XIII, yaxud XIV yüzillikl rd ba ver n d h tl ri – simoniyani, indulgensiyanı, inkvizisiyanı, müxt lif autofafları, dini t qib- l ri v i g nc l ri xristianlı ın t siri il laq l ndirs ydik, biz n dey rdil r? Söz yox ki, bu cür “m ntiq” yalnız gülü do ura bil r, do urma a qadirdir, bugünkü islam is m hz özünün “orta srl r”ini ya ayır; müs lmanların indiki çatı mazlıqları- nın islam dini il laq l ri, orta srl r Avropasının çatı maz- lıqlarının xristianlıqla laq l ri q d rdir; o dövrün xristianları

öz dinini dərk etməyi kimi indiki müsəlmanlar da islamı dərk etməirlər; onların çatı məzlik və qüsurlarının islam dini ilə laqəbi orta sərlərdə katoliklərin çatı məzlik və qüsurlarının xristianlıqla laqəbi qədrədir. Bunun səbəblərini dində deyil, digər səbəblərdə – kəsr hallarda islam dinin zidd olan əməllərin təsirində axtarmaq lazımdır. Ədətim rəhmət, dəl və zəkan, axirət, ruhun bədiyini, xeyir və ər görəcəy bul edən bir din bu cür qəbahətli rəy verə bilməz. Müsəlman Anakreonu Ömər Xəyyam deyirdi: “İslamın özü heç bir qüsurə malik deyil, bütün qüsurlar bizim müsəlmançılıqımızdadır”⁹¹.

Cümlə müsəlmanların qəda və ziyyətinə müvafiq təkliflərə qoyaraq, nəzəri baxımdan islam təliminin qadına münasib təməllərini araşdırmaq; vəvələ oxucunu Məhəmməd din dövründəki ər bəstanda və ümumiyyətlə, qadının və ziyyətinə ilətanı edəcəyik, sonra isə peyğəmbərlərin qadınlar üçün gördüyü, yaxud görmək istədiy tədbirlər haqqında danışacağıq. Bu cür münasib tədbirlərdən, biz gələcəkdə – müsəlmanlar islam dinini daha yaxı dərk etdiy dövrərdə – qadının və ziyyətinə təsvir etməkdə kömək edəcək, digər tədbirlərdən isə, məsələn sənəti yana anbəzi tədqiqatçı alimlərin çoxarvadlılıq görüsləmə qarşı rəli sürdüyü iradələrin səbəblərini izah etmək üçün rəit yaradacağıq.

ər bəstanda və onu hət edən ölkələrdə isləməkdəki dövrərdə qadının və ziyyətinə həqiqi mənada dəhşətli idi. Məsələn, randa o, sözlün təməlində, qula çevrilmişdi; o, həttə iştahsız idi; mülki qanunlar qadınların satılmasını təmin edirdi⁹²; dini qanunlar, ana, bacı və digər yaxın qohumlarla ailə qurma əicaz verirdi⁹³. Qadının həyatında həmiyəməlum olan günlərdə onlar (randa) evlərdən uzaqlaşdırılmaqda və amalı idi; onlara qida gətirən adamlar burun və qulaqlarını tıxayıb, illərin əski dolayırdılar; nəinki o qadınlara toxunmaq,

---

⁹¹ Ömər Xəyyam. “Rübailər”.

⁹² Firdovsi. “Əhnam”.

⁹³ “Zende Avesta”. James Darmesteter.

h tta onların uddu u hava v istifadə etdikləri yalar murdar sayılırdı⁹⁴. Zadəganların, bəzən isə çarların da qızlarını məhur ilah Anaxidaya tapırırdılar və onun kahinləri müyyənmə rasimlərinə təsənd qızları r-arvad münasib tələrin hazırladırdılar⁹⁵. Ailə öz ləri və valideynləri ilə münasib tələrdə qadın haqları bərsəndəni mələləyməz; onlar tamamilə ki ilərdən əsli idi, ləri isə onların mütləq sahibləri olaraq, onlarla ev yaları ilə rəftar etdikləri kimi rəftar edirdilər. Rəbistanın özündə isə qadının vəziyyəti daha acınacaqlı idi. Qız uşağının doğulması bədləmlə, allahların insana pismünasib tənə nüməyi isə sayılırdı⁹⁶. Rəb onları qumə basdırır, satır, yaxud hərə hansı bir ev heyvanına dəyişdirirdi⁹⁷. Kəbinlər, səsən, müyyənmə formal mərasim uşağın təkil olunan müqəddəs bir əktə deyil, təsadüfi birləmə xarakteri dəyişirdi; onlar heç bir qanuna, yaxud ədətə əsaslanmırdı və hərə hansı maddi ya ələqi əhdəliklərinə zərər tutmurdu. Yəqin ki, rəb tələrin əhtiraslı və cəngəvər temperamentinə görə bu münasib tələlə müyyənmə nədə poetikləşdirilməmiş, nə tələdə əzəmətlə kimi qəbul edilirdi; məhiyyətdə isə ədi konkubinət xarakteri dəyişirdi; qadın və ki ilə rəstəyi əndə bir-birini tələk edə bilirdilər; bu münasib tələlələ cələvəyib müyyənmə çəçivəyə əsalan və bələliklə, rəb ailəsinə saxlanmasını təməndən yəgəmələ güclü tələf-müqabilin – əvərin qəhumlərinə qisası qorxusu idi. Məhur rəb tərixçisi Təbəri⁹⁸ bunu ələdəki əpizodlə təsvir edir.

Məkkəlilər Məhəmmədin bəçiliq etdiyi mədinlərin hərəbi dəstəsi ərasındakı vuruşların birində məkkəlilər onlərin ərvadları müəyi təşirdi; mədinli qadınlar bu Süfyanın ərvadı Hində bədə ələqlə dəyüdəni tələk edirdilər. Onlar

⁹⁴ Yəne orada.

⁹⁵ Rowlinson: "The Seventh Oriental Empire".

⁹⁶ Iules Scholle. "L' Islam et son fondateur".

⁹⁷

« - ».

⁹⁸ Təbəri. s. 265. Qahirənəri.

mahnıları il , kasitanyet v qavallarla rl rin d st k olub on-
 ları q l b y ruhlandırır dılar. Onlar bel bir mahnı oxuyur-
 dular: “Biz Tariqin qızlarıyıq. Biz salla ı yeriirik; q l b çal-
 sanız, sizi a u umuza alarıq, ks-t qdird sizi b di t rk ed -
 rik”. M h mm din dövünd r b istanda poli qamiya ayaq
 tutub yeriirdi; ölk d el bir az-çox adlı-sanlı r b tapılmazdı
 ki, onun 15, 20 b z n is 100 arvadı olmasın⁹⁹. Hüquqlardan
 tamamil m hrum edilmi qadınlar öz insan simalarını itirmi -
 l r. Onlar rl rin v ki i cinsin m nsub olan valideynl rin
 aid olan malın varisi olmaq hüququndan da m hrum idil r¹⁰⁰.
 Ad tl mü yy nl dirilmi qaydaya uy un, ata öz qızı il
 ist diyi t rzd r ftar ed bil rdi; ks r hallarda o, qızını
 be ikd n kim s ni anlayırdı (daha d qıq des k, v d edirdi) v
 qız böyüy nd atanın sözünd n çıxa bilmirdi¹⁰¹. M h mm d
 ilk çixı larında bel c miyy td hökm sür n qadına aid v h i
 ad tl r çox h rar tl v eyni zamanda s mimi etiraz edirdi;
 qadının v ziyi ti q d r heç bir ey onun alovlu v alic nab
 q lbini bu q d r narahat etmirdi; arxasız qalmı qadınların,
 yetim u aqların v yurdsuz cn bil rin taleyi onu h dsiz hid-
 d tl ndirib m n vi zablara düçar edirdi, bu yerl rd Quranın
 k lamları s mimi v mehriban s sl nirdi. Kitabın “Sureyi-
 Nisa” adlanan böyük bir sur si qadına h sr olunmu du; bu onu
 göst rir ki, M h mm d qadın m s l sini olduqca mühüm bir
 m s l hesab edirdi. Bu sur öz gözl nilm zliyi v c sar til o
 dövün r b ki il rini mat qoyan cüml il ba layırdı:

“ nsanlar! Sizi eyni madd d n yaratmı Allahdan qorxun!”
 Bu sözl r büt p r st r b üçün srl rl müq dd s olan n n -
 l ri, ulu babalarının v siyy tl rini, ali saydı ı ideyaları v
 bütövlükl dünyagörü ünü darmada m ed bil c k inqilabi

⁹⁹ Qurana kommentaril r. “
 v sonrakılar.

” “Molla F tullah”. s. 333

¹⁰⁰ Qurana kommentaril r. “
 333 v sonrakılar.

” “Molla F tullah”. s.

¹⁰¹ bn X ldun.

ça ırı a b rab r idi; bu sözl r onu rüsvey edirdi, onun yadına salırdı ki, qadın v ki il r eyni madd d n yaradıldı ına gör sosial- xlaqi vahid kimi eyniyy ti ks etdirir v öz h r k t- l rin gör eyni d r c d Allah qar ısında cavabdehdir l r. Daha sonra Quranda Allah t r find n Ad m v H vvanın yaradılması haqqında t xmin n hdi- tiqd oldu u kimi, b hs olunur. Lakin burada, qadın m s l sil yana ı, müq dd slik, Allaha xo olan m ll r, yetim u aqlara himay darlıq, köm y ehtiyacı olan cn bil r v ba qa m s l l r t hlil olunur. Quran, ilk növb d , qızların diri-diri quma basdırılması kimi v h i bir ad tin leyhin çıxırdı; bu haqda Quranda iki yerd b hs olunur. Bir yerd c h nn min canlı t svirind , valideyninin t yind n tutub: “M ni hansı günahıma gör öldürürs n?” – soru an bir qızın sur ti verilir. Ba qa bir yerd c nn tin t svirind “Öz u aqlarınızı öldürm yin!” ça ırı ı s sl nir. M kk l keçdikd n sonra, bütp r stl r islamı q bul ed rk n, onların t nt n li andlarından biri “Daha öz u aqlarımızı öldürm y - c yik!” andı idi¹⁰². M h mm din adı il ba lı h disl r d döv- rümüz çatmı dır v burada da qadının ucaldılması meyll ri hiss olunur; bu r vay tl rin b zil rind qızın do ulması Allahın nem ti, töhf si kimi t svir olunur; v fat etmi qızların ruhları sonra öz valideynl rinin günahlarının ba ı lanması üçün Allaha yalvaran m l kl r çevrilir.

Bir gün islamı yenic q bul etmi *Benu-teminov* tayfasının ba çısı Kays-bin Asima pey mb rin yanına g lib görür ki, o, dizl rinin üstünd oturmu körp bir qızcı azı öpüb ox ayır. “Bu qızcı az kimdir ki, s n onu bel zizl yirs n?” “Bu – m nim qızımdır,” – dey r k pey mb r cavab verir. “Allah! M nim çoxlu bel qızlarım var idi. Birinin d üzünd n öpm - mi m, hamısını diri-diri torpa a basdırmı am.” Pey mb r h y canla: “Ay b db xt! – dedi. – Dem li, Allah s nin q lbini insan hissl rind n m hrum etmi di”¹⁰³. Pey mb r deyirdi:

¹⁰² T b ri, s.370. Qahir n ri.

¹⁰³ bül F da: “Kitabul Aqani”.

“C n n t – anaların ayaqları altındadır”¹⁰⁴. M h m m d, qadının m n v i d y rini yüks ldib, ona o q d r s lahiyy t l r vermi dir ki, b zi müasir qanunvericilikl rd , m s l n, Fransa qanunvericiliyind , x yala bel g tiril bilm z. slamda qızlar öz valideynl rinin tam hüquqlu varisl ridirl r; h ddi-bulu a çatana q d r valideynl r onları satmaq, yaxud ba qa cür ist diyi kimi r ftar etm k qada an olunur; sonra qız, valideynl rind n icaz almadan ist diyi adama r ged bil r; qızın razılı ı olmadan is nikah qanunsuz sayılır. Onlar bütün v t nda lıq hüquqlarına malikdirl r v ist diyi qanuni f aliyy t l m ul ola bil r l r¹⁰⁵. Qurana gör , rli qadın h mçinin tam hüquqlu v t nda -dır; o, öz mlakı il , rind n icaz almadan, ist diyi t rzd r ftar ed bil r; r is öz qadınından u aqlarının mizdirilm -sind n ba qa heç bir ey t l b ed bilm z, qadın yalnız rin sadıq olmalı, rin xidm t etm si is yalnız onun xo m ramının, rin m h bb tinin t zahürüdür.

Bütün mübahis li m s l l r ail daxilind , h r iki t r fd n iki nümay nd nin i tirakı il h ll olunmalıdır. Qadınlar öz rl rinin v u aqlarının varisl ridir. K binin sası is – m h b - b tdir (“sevdiyiniz adamla ail qurun”). O, dini baxımdan t sdiq olunmu v qanunla dırılmı müq dd s formal aktdır. O, pozula da bil r, lakin bunun üçün tutarlı s b bl r olmalıdır v bu zaman r qadınına münt z m sur td k bin m bl ini öd m li, azı üç ay rzind t l batlarını t min etm lidir (qadının rin sadıq olmaması halları istisna olunmaqla). Bo anmı qadın kiçik ya lı u aqları da öz yanında saxlaya bil r v r onları da h r eyl t min etm lidir. Düzdür, Quran bo anma a icaz verir, lakin, eyni zamanda, onu l n t l yir: “M nim üçün (Allah üçün) bo anmadan pis, iyr nc bir ey yoxdur. rl r h tta sevm diyi qadınları il humanistc sin , xo r ftar etm lidirl r”, “onlarla m h bb t v sülh raitind ya ayın, onlardan z hl niz gets d , dözün v Allah sizin bu m ll -

---

¹⁰⁴ Ernest Renan: “Etudes d’histoires religieuses”.

¹⁰⁵ “M cman-Nureyn”.

rinizi layiqinc qiym t l ndir r”. “Bu, ba qa cür ola da bilm z, çünki h yat sizi birl dirdi v siz bir-biriniz qar ısında müq d d s andları içmişiniz”. Ki il r, h tta onlara x yan t etmi qadınları bel ba ı lama ı bacarmalıdırlar. X yan t aid iradlar dedi-qodulara, ara söhb t l r deyil, tutarlı d lill r saslanmalıdır; rin x yan t etmi qadının m s l si s lahiyy tli m h k m t r find n ara dırılmalı v dörd ahidin had til t sdiq olunmalıdır; yalnız ondan sonra hakim qadını tövb y m hkum edir v n tic d qadın s mimi sur td öz günahını d rk edib, bu m ld n tövb edir. Quranda deyilir: “Onlar çox z ifdir v eytanın k l kl rind n bix b r olduqları üçün düz yoldan dönürl r; onlara çox eyi ba ı lamaq olar”. Bu sözl r ba qa bir mü llimin yolunu azmı qadın haqqında dedikl rini xatırladır. Bu k lm l r v h i, ehtiraslı, öz qadınlarını h r bir xırda übh y gör da qalaq ed n b d vil r üçün yeni münasib t l ri ks etdir n sözl r idi¹⁰⁶.

ndi is – poliqamiya haqqında. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, M h mm din dövründ r bistanda v qon u ölk l rd h dsiz poliqamiya hökm sürürdü. srl rl mövcud v y qin ki, r q üçün s ciyy vi olan bu sosial institutu bird n-bir yox etm k mümkün deyildi; bu, h m d halinin temperamentı v r q ölk l rinin iqlimi il ba lı idi. Buna baxmayaraq, islam bütün r q üçün bu istiqam td müs b t nailiyy t l r ld etmi - di. Qanuna gör , k binl rin sayı dörd k binl m hdudla dırıl - mı dı. Eyni zamanda, ir li sürül n rtl r o d r c d mür kk b idi ki, bu, faktiki olaraq, monoqamiya il n tic l nm li idi. sas rt is bundan ibar t idi: r, bütün qadınlara qar ı eyni d r c d dal tli olmalıdır. Kamus, mam F xr Razi v Molla F tullah “ dal t” anlayı mı bel izah edirl r: “ dal t, rl rin qadınlara qar ı zahiri münasib t l rini deyil, h m d onların hissi münasib t l rini hat etm lidir; r, n inki bütün qadınları il eyni t rzd r ftar etm li, h tta onları eyni d r c d sev - m lidir”. Lakin, bu mümkündürmü? Quran bu suala da cavab

¹⁰⁶ bn X ldun.

verir: “Siz heç vaxt qadınlarınızla tam m nada dal tli münasib tli ri qura bilməzsiniz”. Təbii ki, bu, mümkün deyil. Bəs nə etməli? Bu suala da Quran cavab verir: “Görün sizin bütün qadınlarınıza münasib tədalətli gözəl yəqinlik yoxdur az da olsa übbüniz varsa, bir qadınla evlənin; bu, tədalətli yol verməyin, günah işləməyin nə yaxşı vasitəsidir”. Gətirdiyimiz sitatlar İslamın monoqamiyyət rəfdarı olduğunu təsdiq edir; bu, həmişə onu göstərir ki, gələcəkdə müsəlmanlar öz dinini, onun mahiyyət və yönümünü dərk edəndən sonra, monoqamiyyətə qəlbən çalacaq. Ona görə də Quranı və Məhəmmədi qadına qarşı dülməçilik münasib tələf rind suçlayan bəzi Avropa yazarları haqsızdırlar; onlar həmişə ayrı-ayrı müsəlmanların qüsurları və eyiblərini İslam dini ilə bəllayanda da haqsızlıq əylərlər; kəsin – bütün bu qüsurlar İslama ziddir. Quran, Asiya qadınını yüksəltməyə istiqamətli tələbbüs göstərdi. Ona, o dövr qədr qədər görünməyən hüquqları bəxş etdi, onu əsl qadın, əsl ana səviyyəsinə ucaltdı. Qadınların, artıq öz hüquqlarını nə dərc etmədikləri Molla Fəttullahın ələidəki qeydində aydın görünür. Məhəmmədin ölümündən sonra Ömər məsciddəki çıxışlarının birində kəbin məbləğinin ləvəedilməsini təklif etmişdi. Qadınlardan biri, etiraz edərkən dedi: “Ey möminlər böyüyü! Siz, Allah və onun peyğəmbərini tələf n verilməyən hüquqlardan bizi məhrum edə bilməzsiniz”. Xəlifə geriyə çəkildi.

Məhəmmədi gəni inliyin tələbiqində günahlandırılanlar da haqsızlıq nümayiş etdirirlər. Gəni inlik qədər Məhəmməddən xeyli vələlə mövcud idi; lakin bu hal rəblərdə müəhid olunmur və Məhəmməddə heç də onu tələbiq etmədi. Tarixdən məlumdur ki, peyğəmbərin və onun silahdaşlarının arvadları bütün səfərlərdə yürürlərdə onların yanında idilər; Məhəmmədin arvadı, məhur Ayişənin vəfatından sonra orduya bəçılıq edirdi. Gəni inliyi rəblər Məhəmməddən xeyli sonrakı dövrlərdə tələbiq etmişlər. Bu, rəblərin digər xalqlarla əlləllərinin tələhürüdür ki, nəticədə onların ad tələri korlan-

mı dı. O vaxt müs İmanlar iç risind sayı xeyli artmı kazuist-epikürçül r iki ifad nin qeyri-d qiqliyind n istifad ed r k qadın azadlı ının leyhin çıxan indiki riyakarları silahlandırmı lar. Bu ifad l rin birind *zin tl rin* (eyib yerl rin) örtül- m si, dig rind is örtük (ayin hicab *aien hicab*) haqqında b hs olunur. Qeyd etm k lazımdır ki, M h mm din dövründ v qism n indi d r bl rin geyiml rind çoxçe idlilik v z ngin- lik mü ahid olunmur. V h i, ehtiraslı v özl rini cilovlaya bilm y n b d vi ki i v qadınlar d st il pey mb rin yanına g lib, onun yanında müxt lif v ziyy tl rd uzanırdılar, öz yarıçılpaq b d nl rini nümayi etdirib deyirdil r: “H disiani, Müh mm d!” (“Allahın haqqında biz danı , M h mm d!”).

İb tt , bu, M h mm din n cib xlaqi t s vvürl rin toxunur- du v o, göyl r müraci t ed r k, oradan mü yy n “tövsiy l r” alırdı. Zin tl r haqqındakı ifad d deyilir: “Özünüzü d bli aparın, asta danı n, *b d nl rinizi örtün*”. Ondan sonra b d vi qadınlar b d nin a a ı hiss sini örtm y ba ladılar; b d nin yuxarı hiss si is – dö , boyun v ba – açıq qalırdı; pey m- b r yen d göyl r müraci t etdi v oradan saçları, boynu v dö ü ört n *örp k* haqqında x b r g ldi.

Türk qadın yazıçısı “M hur müs İman qadınları” adlı sanballı s rind yazır: “Danılmaz h qiq tdir ki, pey mb rin nurlu simasına, xüsusil , onun qadına münasib tin heç bir uy- durma kölg sala bilm z. Tarixd n m lumdur ki, M h mm d v ilk x lif l r dövründ qadınların ki il rl ünsiyy ti tam s rb st idi, onlar h r iki cins m nsub olan qonaqları q bul edir, onlarla küç l rd g zir, m scidl r v dig r ictimai yerl r gedirdil r. O dövrün xronikaçıları n ql edirdil r ki, pey mb r, bub krin qızı smanın nazik parçanın altından b d ninin görs ndiyini mü ahid etdikd , demi di: “ sma! Qadının ll ri v üzünd n ba qa, b d ninin heç bir hiss si görs nm m lidir”. M h mm din ölümünd n sonra onun qızı Fatim x lif bub krin yanına g lib atasının bu n sih tin qar ı öz etirazını bildirmı di. M h mm din dövründ qadınlar

h tta ictimai yerl r r axtarmaq m qş dil g lirdil r; bu ad t *Tadcamunn* adı il m lumdur; b zi dul qadınlar öz b r-b z k-l ri v cazib dar geyiml ri il ciddiliy riay t ed n eyxl ri hidd tl ndirirdil r; eyxl r pey mb r ikay t etdikd is , o demi di: “M n onları Allahdan verilmi keyfiyy tl rd n m h-rum ed bilm r m”. “slamın ilk ça larında özl rini missionerliyy h sr etmi , bu m qş dl m scidl rd v dig r ictimai yerl rd çıxı ed n, sonra is mü llimlikl m ul olan qadınlar olduça çox idi...”

Güman edirik ki, bu faktlar M h mm di v Quranı müs l-manlar arasında gu ni inliyin t tbiqind v qadınların t qib edilm sind suçlayan fariseyl rin iradlarını alt-üst edir; müs l-manların n vaxt v hansı raitd gu ni inliyi t tbiq etdikl ri haqqında a a ıda danı ilacaq.

M h mm din, qadınların v ziyy tinin yax ıla dırılması m -s l sin qay ısı qadınları xeyli sevindirirdi. Er.Renan yazırdı: “Qadınların r b ti pey mb rin f aliyy tinin ilk ça larında öz ünvanına e itdiyi t hqırl r dözümlü olma ı m cbur edirdi; qadınlar pey mb r qar ı t qibl ri görüb, onu daha çox sevmi l r. slamın birinci sri bir neç böyük qadını yeti dirmi di. Öm r v linin z m tli simalarından sonra iki qadının siması – Ayi v Fatim nin simaları – özün layiq yer tutmu dur. X dic nin sur ti müq dd slik s viyy sin qalxmı dı... qul qadın Belal da qızıl fsan nin (*Legende doree*) q hr manına çevrilmi di. Ümumiyy tl is , müs lman qadınının evolyusiyasını dörd m rh l y bölm k olar: birinci m rh l – M h m-m din vaxtından m vil rin hökmranlı ina q d rki dövrü hat edir; ikinci – m vil rd n türkl r q d rki dövrüdür; üçüncü dövr – türkl rin hakimiyy tinin dövrüdür; v dördüncü dövr – qadının tamamil nüfuzdan dü m si dövrüdür. Birinci dövr qadınları, ciddi münasib tl r, xlaqda puritanlıq, q hr -manlıq arzusu, poeziya v n sih t meyll rl s ciyy l ndiril bil r; bu dövrün qadınları hissrl rinin aliliyi v xarakterl rind ki q hr manlıqları il xristianlı ın ilk dövrünün qadın-

larını xatırladı; s mimi v sonsuz inam, ail sin sadiqlik v bütün ç tinlikl r q hr mancasına dözm y hazır olmaq – qadınların xarakterik c h tl ri idi. X dic , öz var-dövl tini, ad-sanını, mövqeyini v h tta h yatını bel t hlük d qoyub, böyük güc malik olan qohumlarının etirazlarına m h l qoymadan, h l ki, heç kimin tanımadı ı, “ eytanların t l si”n dü mü , r bistanın keçmi inin v bu gününün leyhin çıxan c sur bir novatora r gedir. Onun xsiyy ti öz nuru il pey mb rin bütün h yatını i qlandırmı dı. st r-ist m z bel bir sual ortaya çıxır: M h mm din f aliyy tinin sübh ça mını i qlandırmı bu nurlu sima olmasaydı, gör s n, islamın aqib ti nec olardı? Neç d f pey mb r, bu müt ssir adam – zablardan, t hqirl rd n, istehzalardan m n n v cism n zgin halda onun yanına g lirdi. Neç d f bu qadın öz m sl h tl ri, mehribanlı ı v ruhlandırıcı k lm l ri il onun sarsılmı inamımı qüvv tl ndirir, hamının d lilik saydı ı missiyasının davam etdirilm si üçün onda yeni qüvv v enerji oyadırdı. B li, M h mm d, öz qadınının simasında mütt fiq görmü böyük islahatçılardan idi. Bu is , öz növb sind , s mimi m h bb tin v sadiqliyin ba lıca sübutudur.

X dic ilk adam idi ki, ona inanmı v ömrünün sonuna q d r onun sadiq yolda ı olmu dur; onun v fatından xeyli vaxt ötdükd d M h mm d onu böyük h y can v göz ya ları il xatırlayırdı¹⁰⁷. Ba qa qadınlar, rl ri v qarda larının pey m- b rin ayaqyalın keçdiyi yola tökdükl ri tikanlardan yolu t - mizl yirdil r¹⁰⁸. M h mm din f aliyy tinin ilk dövründ onu, ki il rin tökdüyü küld n onun ba mını t mizl y n v ayaqlarının yaralarını sarıyan qadınların hat sind görm k olardı¹⁰⁹. O dövrd M kk d hökmranlıq ed n qurey l rin ba çısı, M h m- m din qatı dü m ni olan m hur bu Süfyanın qızı Ümmü

¹⁰⁷ “Heyr ti Nisan” (m hur qadınlar). ranın xalq maarif naziri, m rhum Motamidi-Soltanın s ri.

¹⁰⁸ T b ri.

¹⁰⁹ Yen orada.

H bib rind n gizli islamı q bul etmi v dig r müs lmanlarla b rab r H b istana qaçmı dı; v yalnız böyük nüfuz qazanmı H b istan N ca inin himay si onu ölümd n xilas etmi di; bir çox zab-ziyy td n sonra o, r bistan qayıtmı v atası bu Süfyanla pey mb rin evind rastla mı dır; atası, pey mb rin h mi yl diyi xalıda oturmaq ist y nd , Ümmü-H bib etiraz edib demi di: “Orada yl m k olmaz!” bu Süfyan t ccübl soru mu du: “N üçün?” “Ona gör ki, bu xalının üz rind pey mb r Ulu Xaliq ibad t edir v s n – bütp r st – bu xalıda oturma a layiq deyils n”. “Qızım, bel görür m ki, bu cadug r qadınların hamısını heyran etmi dir”, – dey r k bu Süfyan evi t rk etmi dir.

Öm rin islamı q bul etdiyın gör d müs lmanlar qadına minn tdar olmalıdırlar. Er.Renan, bülf t istinad n, bu hadi- s ni bel t svir edir: “Öm rin islamı q bul etm si haqqında r vay t dini psixologiyanı ks etdir n maraqlı bir s hif dir. Öm r müs lmanların qatı dü m ni idi. Onun alovlu q z bi o dövrd gizl nm y m cbur olan müs lmanları h dsiz qorxu- durdu. Bir d f o, hövs l d n çıxıb M h mm di öldürm k q rarına g lir. Yolda o, qohumu olan Noaiml rastla r v Noaim, onun qılıncını görüb, haraya v n m qş dl getdiyini x b r alır. Cavabı e itdikd Noaim dill ndi: “Ehtiras s ni bürümü dür. N üçün s nd n x b rsiz d d -babalarının dinin- d n imtina etmi öz ail üzvl rini c zalandırmırsan?” Öm r soru du: “Kimdir onlar?” “S nin kür k nin S id v bacın Fatim ”, – dey r k Noaim cavab verdi. Öm r d rhal bacısı evin yollandı. Bu zaman is S id v Fatim Quranın perqa- ment v r qind yazılmı n sih tl rin qulaq asırdılar. Addım- ların s sini e id n (n sih tl ri oxuyan) adam ota ın qaranlıq bir gu sind gizl nir. Fatim is v r qi paltarının altında gizl dir. Öm r, ota a daxil olub soru ur: “E itdiyim gör siz burada n is oxuyurdunuz?” “Xeyr! S n s hv edirs n!” “Siz n oxuyurdunuz? Bildiyim gör , siz M h mm din t riq tini q bul etmi siniz”. Bunu deyib, Öm r kür k nin do ru atıldı.

Fatim özünü qaba a verdi v h r ikisi dedi: “B li, biz müs l-manıq. Biz Allaha v onun pey mb rin inanırıq. st yir-s ns , öldür bizi”. Öm r, sanki kor olmu v qılincını oynadaraq, bacısını yaralamı dı.

Qadının qanını gördükd o, d rhal yum aldı. “Oxudu unuzu m n göst rin” – dedi. “Qorxuram ki, onu cıarsan”, – dey Fatim cavab verdi. Öm r and içir ki, v r qi oxuyub qaytaracaq. Bir neç s tir oxuyandan sonra o çı ırdı: “N göz l sözl rdir! N ali sözl rdir! Deyin görüm, pey mb r haradadır? M n indic onun hüzuruna getm k ist yir m”.

Bu dövr müs lman qadınlarının tipik nümay nd si M h m- m din qızı Fatim idi. Onun yum aq t bi ti, ail sadiqliyi, ictimai nüfuzu, onu bütün dövrl r v bütün ölk l rd qadınların idealına çevirir. Onun xsiyy ti il ba lı olayları biz hind yazıçısı Mir linin h qiqi s n dl r sasında yazdı ı kitabdan götürmüşük¹¹⁰. O ullaının ölümünd n sonra M h mm din bütün m h bb ti qızı Fatim y do ru yön lmi di. Aldı ı t r- biy onu, dövrünün v v t ninin n yax ı t rbiy görmü ki i- l ri s viyy sin yüks ltmi di; xasiyy tind ki ciddilik v t vazökarlıq is ötmü ill rin t siri idi; on altı ya ında o, liy r gedir. Onların bir-birin ba lılı ı, qar ılıqlı sevgi, u aqlarına m h bb t indiy d k müs lmanlar üçün ail h yatının ideali olaraq qalır. Çox keçm d n bu kiçik g nc ail öz sad liyi v s xav ti il nümün olmu dur. Ev i l rini gör rk n (ilk m din linin qızı olmasına baxmayaraq, o, ev v u aqlara özü baxardı) o, atasının davamçılarını v agirdl rini heç vaxt unutmazdı. O, evinin h y tind adamlar qar ısında tez-tez çıxı ed rdi. Bu çıxı ların ks riyy ti dövrümüz çatmı dır v onlarda ks olunmu fikir v hissl rin alic nabl ı müasirl rimizi d heyran 7 Tc 9(r)2. r

münasib t b sl yirdil r v bu i d Fatim nin nümün si m di-
n lil rin xlaq qaydalarına v ad tl rin güclü t sir göst r-
mi di. Buranın qadınları puritan tipli qadınlar idi; onlar m y
v ail y qar ı qay ike liyi il Q dim Roma qadınlarını, yaxud
son srin yeni ngilt r qadınlarını xatırladırdı; onlar x lif l rin
v ya onların agirdl rinin çixı larını dinl m k üçün d st -
d st topla ır, teologiya v hüquq ünası ı öyr nirdil r; onların
ks riyy ti u aqlarına özl ri t lim verirdil r; m s l n, islamın
ilk dövrünün m hur hüquq ünası R binin anası Raya kimi.

nki afının ikinci m rh l sind , y ni m vil r v abbasil r
dövründ , müs lman qadını daha da t r qqi etmi di; onun x-
siyy ti v dü ünc t rzi mür kk bl mi di; m vil r dövründ
onun m n vi t rbiy si ki il rl b rab r raitd ba verirdi. O,
yalnız qanunları, dini v “ n n l ri” deyil, h m d poeziyanı,
d biyyatı, natiqlik s n tini v x ttatlı ı öyr nirdi; ümumiyy-
y tl bütün bilik sah l ri onun marağ dair sind c ml mi di.

m vil r Xi am v Valid dövründ r b qadınları heç bir ba-
xımdan ki il rd n geri qalmırdı; bu dövrđ elm v d biyyata
marağ göst r n qadınlar yalnız ali t b q qadınları deyildi.
M hur r b yazıçısı bn H llaq “Bioqrafik Ensiklopedi-
ya”sında er improvizasiyası s n tind v natiqlikd ad qazan-
mı a a ı t b q l r m nsub olan bir çox qadınlar haqqında
b hs edir. Onların iç risind M h mm din qızı Fatim nin
n v si – mam Hüseyinin qızı Sükeyn nin adı ilk növb d
ç kilm lidir. bn H llaq onu “dövrün qadınları iç risind
göz llikd , z kada v xeyirxahlıqda birinci qadın” kimi t svir
edir. “X lif lik dövründ m d niyy t” kitabının mü llifi *de
Slane* onun haqqında yazır: “O, öz dövrünün n parlaq qadın
simalarından idi; onun bilikl ri, d rrak si v n cibliyi ona
böyük hörm t qazandırmı v n yax ı airl r m sl h t üçün
ona müraci t etmi l r”. Fransız rğ ünası Perron is yazırdı:
“*La dame des dames de son temps, la plus belle, la plus
gracieuse, la plus brillante de qualites*”. Y qin ki, onun, öz
müasirl rin – h m ki il r , h m d qadınlara – t siri olduqca

böyük idi; onu h r c h td n t qlid etm y çalı ırdılar; yeri g lmi k n, qeyd ed k ki, o, indiy d k d onun adını da ıyan “Turrat-ül-Sükeyn ” sarı nı t tbiq etmi di. Lakin Sükeyn nin böyüklüyü yalnız geyim d binin t tbiqind deyil, ilk növb d , onun m n vi- xlaqi t sirindir; onun evin o dövrün m hur aırl ri, hüquq ünəslər v aliml r topla ardı; r bistanın bir çox n cib qadınları özl rini ona ox atma a, evl rin nüfuzlu adamları c lb etm y çalı ırdılar. R fiq l r hat sind Sükeyn x lif liyin bütün gü l rind n onun yanına m sl h t, hima-y darlıq v köm k m qş dil g l nl ri q bul edirdi; o, topla an adamları ali z kası, n cibliyi, söhb t mövzularının müxt lifliyi il canlandırır; onun ciddi v sanballı t nqidi çıxı ları ona qar ı hörm ti xeyli artırır. Yeri g lmi k n, dey k ki, Ha imil r tayfasının dü m nl ri olan D m q hökmdarları – m vil r (Sükeyn is m hz ha imil r m nsub idi), ona qar ı heç d r b t hissl ri b sl mirdil r; lakin bu a ıllı qadın öz davranı ı il ona qar ı mümkün ola bil c k heç bir irada yol verm mi di. O, x lif Validin arvadı Ümmül Baneyn il yaxın dostluq münasib tl rind idi v h tta onun vasit sil x lif sarayına t sir etm y qadir idi. Mir li yazır: “Sükeyn nin q bri unudulmu du v onun xatir si müs lmanların yadd ından tamamil silinmi di; eyni zamanda, onun müasiri, yalançı mömin R biyy nin s rdab si ibad t yerin çevrilmi v h tta fars airi Xaqani kimil r analarını ona ox atma ı özl ri üçün r f sayırdılar. Bu – müasir müs lmanların intellektual v m n vi geriliyinin n parlaq sübutudur”.

ndi is m vil rd n sonrakı dövr – abbasil r dövrün keç k. Bu dövrd r b m d niyy ti yüks k zirv y çatmı v rqd n Q rbi Asiyaya, Çingizxanın v h i ordusunun müdaxil sin q d r, inki afı davam edirdi. Bu dövrd qadınlar, vv l-ki kimi, ictimai h yatda aktiv i tirak edirl r; onlar hüquq ünəslı ı, teologiyayı öyr nir, pedaqoji f aliyy t göst rirl r. O dövrün b zi görk mli xsiyy tl ri, m s l n, sünni m zh binin n

geni yayılmış tənriqlərindən biri olan əfi tənriqlərinin bəzi əfi öz təlimində tamamilə qadın alimlərə istinad edirdi.

Lakin o dövrün müsəlman qadınının təbiiyində və həyat tərzində əslini itirmə keyfiyyətləri aydın görünür. Ərəblər bəzən dəniz yolu ilə Abbasi dövründə yüksəlib, sonra bəzən iflasa uğradı kimi müsəlman qadını da öz inkişafında nə yüksək səviyyəyə çatıb, bəzən geriləməyə məcbur oldu. Bu, sürətli varlanma və onunla bəli olan xlaqın pozulması, həyat tərzindəki sadəliyin, özünə qarşı tələbkarlığın itirilməsi və əsasən, farsların və suriyalıların təsiri ilə bəli; unutmayaq lazımdır ki, Abbasi dövrü bilavasitə farsların hökmranlığı dövrü idi. Ərəblər öz fəthlərini qula çevirmədi. Böyük Aleksandr və onun xələfləri – qarşılıqlı rəndə hökmranlıq edən selevkilər – əslən fars çarlarından heç də fərqlənməmişlər: həmin davranış tərzini, həmin adət və həmin tendensiyalar. Abbasi rəndə tələyi onların tələyi ilə eyni idi. Fars ordusunun köməyi ilə xələf tələd etmə Abbasi öz İran rəstliqlərini o qədər də gizlətməmişlər. Fars nəslində mənsəb olan bəzən kəllər çar zizləri və zizlər simasında uzun müddət xələf tələyi bütün işlərini idarə edirlər. Bəli, Persepolis üslubunda inşa edilir, onun bəzi saraylarının tikilməsində isə də əslən saraylarının materiallarından istifadə olunur; fars dili, fars musiqisi, fars adət-nənələri və etiketi bəli rəndə yaltaqlıq, digər rəndə isə sırf ərəb elementinə qarşı nifrətin təzahürü idi; bir sözlə, yalnız xüsusi milli din olan İslam tələyi və bir çox əybcərlər məzəblərində İslam ələ daxil edilməsi ilə deyil, o cümlədən, vaxtı ilə yarım həmişə sakinlərin dünyanın yarısını bəli etməsi sabit məniyyət tələlinin korlanması ilə rəndə, itirilmə qüdrətinin, ərəblərin və müstəqilliyinin qisasını ələmədi. Abbasi rəndə, Harun r-Rəid, Mehdi və digər rəndə dövründə Sasanilər və Artakserkslər, Ömrillər və əllər üz rəndə hökmranlıq edirlər. Təbəli ki, bu ümumi tendensiya qadına da öz tələsini göstərmişdi və o, əvvəlcə nəzər çarpmayan səviyyədə idi, sonra isə tamamilə öz xüsusiyyətini itirmədi, çünki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi,

farslarda gu ni inlik v poli qamiya çoxdan mövcud idi v q dim n n l rl , müq dd s kitablarla qanunla dırılmı dı. Abbasil r dövründ qadın t rbiy si qadınların öz lind idi; onlar öz orijinal s rl ri il m hur olandan sonra t rbiy çi ola bil rdil r; v zif li adamlar onların qiym tini ifrat s viyy d yüks ldir, r qab t raiti yaradırdılar. Bu cür t rbiy çil rin himay sind ali t b q l r m nsub olan qızlar vv l savadlanır, musiqini öyr nir v davranı qaydalarına yiy l nirdil r; sonra t dric n onları qrammatikanın sirl ri, er s n ti v b zi elml rl tanı edirdil r; onlar tez-tez bilicil rin i tirakı il keçiril n poeziya yarımalarında v müc rr d mövzularda aparılan disputlarda i tirak edirdil r. r gedib müst qil olandan sonra onlar müasir Avropa salonlarına b nz r salonlar açır, oraya dibl r v aliml ri c lb edirdil r; bel likl , h r bel salon akademiyaya çevrilmi di v burada h r gün müxt lif aktual m s l l r , elm v inc s n t dair mübahis l r aparılırdı. O dövr müs lman qadının h yat t rzind d mü yy n d yi ikliml r mü ahid olunurdu; salonlardakı q bullar olduqca a ır prosedur idi, onlar çoxlu vaxt v z hm t t l b edirdi, “çünki geyiml r mür kk bl mi , kosmetik vasit l r t tbiq olunmu du; ümumiyy tl , qadına xas olan i v nazlıq is h mi yüks k qiym tl ndirilmirdi” (Fatim Aliy); qadınlar h mi qonaqları, i güzar adamları q bul etm y hazır olmalı idi; özl rini daha s rb st hiss edib *neglige* v ziy tinin rahatlı ından h zz almaqdan ötrü, onlar Suriya, Mesopotamiya v ran *grandes dames* l ri kimi salonlarında p rd l nmi gu l r yaratmı dılar v orada ist dikl ri adamları q bul edirdil r. Bu, r b qadınının nüfuzdan dü m sinin ba lan ıcı idi. Zaman ötdükç , r bl rd n daha yüks k m d ni s viyy d olan suriyalılara v farslara özünü ox atma a çalı an r b ki il rinin t siri il bu p rd , Çin divarı kimi, qadınlarla ki il rin arasında ucalmı dı. Buna baxmayaraq, t hlil etdiyimiz dövrd , y ni IX-X srl rd , qadının x lif likd ki v ziy ti h l d kifay t q d r müst qil v s rb st idi. Zad ganlar geni v d bd b li evl rd ya ayırdılar;

bu evl r iki hiss d n ibar t idi: ki i hiss si – burada q bul ota ı v kabinet var idi v qadın hiss si – bu hiss buduarlar, salon, q bul ota ı v qadının yataq ota ından ibar t idi.

Bu ikinci hiss h r m adlanırdı. Fatim Aliy yazır: “Lakin, o dövrün h r minin indiki h r ml heç bir laq si yoxdur, o, n ran andapununa, n d yunan ginekeyin ox ayırdı; bu, daha çox, müasir Avropa xanımlarının salonlarını xatırladırdı; ev sahib si, cinsind n asılı olmayaraq, öz xsi dostlarını q bul edirdi; o, burada, rin mane olmadan, m clisl r t kil edirdi. Kim idi bu ev sahib si? Ail d v c miyy td qadın mövqeyi haqqında onun t s vvürl ri nec idi? Onu kiml r hat edirdi v bu adamlara o nec t sir göst rirdi? Bütün bu suallara biz, bu qadınların b zil rinin xsiyy tini t svir etm kl cavab verm y çalı aca ıq. V h iliyin gör bn S ff xan (qanıç n) adı qazanmı ilk abbasi bül-Abbasın arvadı Ümmü S l m - nin rin t siri olduqca güclü idi; o, d f l rl çıl in t bi tli rinin q z bini m har tl yum altma a müv ff q olmu du. Tarixçi M sudi “Qızıl çöll r” s rind yazırdı: “Onun, rin t siri o q d r böyük idi ki, ri, onunla m sl h tl m d n, b z n is h tta onun razılı ı olmadan heç bir m s l y dair q rar verm zdi. Ba qa bir xanım – Heyzaran x lif M hdiy d t sir göst rm y qadir idi. O, açıq-açı ina imperiyanın idar olunmasında f al i tirak edirdi. M hdinin adına r f g tirmi xeyriyy çilik v elmi m qş dl rl t kil olunan bir çox t dbirl r m hz Heyzaranın adı il ba lıdır; o, saray yanları v dövl t xadiml rini, air v aliml ri öz sarayında q bul edirdi; xalq is , köm y ehtiyacı olan kasıblara qar ı xeyriyy çiliyi v s xav tin gör ona s cd qılırdı. Harun r-R idin arvadı Zübeyd v bacısı Abbas d bel qadınlardan idil r. Zübeyd h m d öz rinin yaxın qohumu idi. “Min bir gec ”d n ba qa, onun h yat v f aliyy ti bir çox r q v Q rb yazıçılarının diqq tini c lb etmi v onlar bu qadının t rcüme-yi-halına dair çoxcildli s rl r yazmı lar. Biz is burada onun h yatından h miyy tli faktları g tirm kl kifay tl nirik: r getdikd n

d rhal sonra o, saraya bir çox alim, musiqiçi v yazıçıları c lb etmi di, onlar is bu qadına S yid (xanım) adını vermi l r; o, kasıb air v yazıçıların himay darı kimi m hurla mı dı.

Ba dad h ri öz öhr ti v z m tin gör m hz bu qadına minn tdar olmalıdır: imkansız cn bil r üçün tikilmi karvan-saralar, yoxsullar üçün pulsuz ictimai hamamlar, m scid v su k m rl ri onun s xav tinin n tic l ri idi. Lakin o, geni impe-riyanın dig r hissl rini d yaddan çıxarmırdı; h r yerd da ıl- mı ictimai binaları d rhal b rpa etm y çalı ırdı; onun t b- büsü v bilavasit i tirakı il ç kil n, indiy d k d mövcud olan M kk nin içm li su k m ri onun adını b dil dirmi di. M kk nin suda ıyanları indi d h rin küç l rind “Eyni Zübeyd ” (“Zübeyd nin gözl ri kimi ffaf su”) ba ıra-ba ıra g zirl r. Eyni zamanda Zübeyd öz sad liyi il d f rql nirdi; f qir v kasıblar onun yanına mane siz g l bil rdil r; o, bu adamları dinl y r, ehtiyacları haqqında x b r tutar, m n vi v maddi yardım göst r rdi. r q yazıçıları s rl rind Zübey- d nin h yatına aid bir l tif g tirirl r. Harun r-R id arvadına fsan vi m h bb t hissl ri b sl yirdi. Günl rin bir günü onlar ay i ı nda ba ı g z rk n hissl r qapılmı qadın rind n soru ur: “Su p risini nec t s vvür edirs n?” Harun dedi: “ g r s n su p risind n göz ls ns , qoy üçqat bo anma bizi ayırsın!” Lakin, bunu dey nd n sonra o, özün g lir v ciddi s hv yol verdiyini d rk edir: q dim r b n n sin gör , bu sayaq ifad bo anmaya g tirib çıxara bil rdi. Ümitsiz hissl r bürünmü halda o, saraya g lir. Lakin m hur B hlul onu bu h y canlı v ziyy td n qurtarır: “Allah insanı bütün dig r canlılardan göz l yaratmı dır v s nin Zübeyd n su p risind n çox-çox göz ldir”. Yax ılı ı heç bir zaman unutmayan xalq öz himay darları haqqında bu cür r vay tl r yaradırdı.

Abbasil r dövrünün dig r m hur qadını Harun r-R idin bacısı Abbas idi. Zübeyd kimi savadlı, istedadlı v xeyirxah olmaqla, bu qadın h m d o dövrün tipik xlaq qaydalarını özünd ks etdirirdi. Harun r-R id bacısını d lic sin sevirdi;

Abbas , Zübeyd il birg , bütün t nt n li q bullarda, alim v
dibl rl qeyri-r smi söhb tl rd x lif nin yanında olmalı idi.
Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ranın köm yil r qd mövqe
tutmu Abbasil r sülal si özünü fars m n li yanlarla hat
edib, sabiq fars Sasanil r sülal sini bir çox m qamda t qlid
edir, fars xlaq qaydaları v ad tl rini r bl r iç risind yay-
ma a çalı ırdı. Bu t sirl r Harun dövründ xüsusil gücl n-
mi di; onun bütün nazirl ri v saray m murları farslar idi;
onların iç risind B rm kil r ail si böyük nüfuza malik idi.
Onlardan birinin – ba v zirin o lu g nc s rk rd C f rin
Abbas il qar ılıqlı m h bb t hissli ri oyanmı dı. Harun bu
m h bb ti hiss edib onların ehtirasını yüks k s viyy y
çatdırma a can atırdı. Onların h r ikisi sarayda ya ayır, dem k
olar ki, günd görü ür, lakin bir-birin yaxınla a bilmirdil r.
Harun, öz a lası maz q ddarlı ını daha da artırır – onların ail
qurma ına o rtl icaz verir ki, sevgilil r sonra da yalnız
onun yanında görü sünl r. Bu rtin g ncl r t sirind n b hs
etm y d d ym z. Harun r-R idin xarakterind ki bu c h tin
m n yini v s b bl rini tarixçil r h l d mü yy n ed
bilm mi l r; onlar yalnız bir eyi ba a dü mü l r ki, g ncl rin
iztirablarından hökmdar böyük h zz alırdı. Onların d bd b li
v z ncin toyu haqqında tarixçil r traflı m lumat verirl r;
indiy d k d r qd bu toy haqqındaki xatir l r xalq m s ll ri
v deyiml rind qalmaqdadır. Lakin g ncl r döz bilm dil r:
onlar x lv tc görü dü l r v Abbas hamil oldu; bu “cina-
y tin” izl rini ört-basdır etm k m qs dil , dünyaya g lmi
u aq r bistanaya gönd rildi v orada böyüyüdü; b dxah adam-
lar is susa bilmirdi – x b r tezlikl x lif y çatdırılmı dı v
bu oxumu müst bidi ifad olunmayan q z b hissi bürüdü; o,
C f rin ölüm m hkum edilm sini, atasının is h bsxanaya
salınmasını mr etmi di; n tic d bütün B rm kil r gözd n
dü mü dü l r. ndiy d k qalmı r q atalar sözünd deyilir:
“Xo b xtlıy bel ba lama – o, B rm kil r d xain çıxdı”.

Dig r n z r çarpan xsiyy t I Matazidin arvadı Katr-ül-Nada idi. O, sarayda “ d biyyat, elm v inc s n t h v skarı olan qadınlar c miyy ti”ni t sis etmi di. Bu c miyy tin yı incaqlarında qadınlar, onları maraqlandıran müxt lif m s l l ri müzakir edirdil r. Matazidin ölümünd n sonra x lif likd hakimiy t onun kiçik ya lı o lu Müqt dir keçmi di, lakin slind dövl t onun anası ba çılıq edirdi. O, xs n dövl t urasının iclaslarına s drlik edir, ali m hk m tribunalının f aliyy tind i tirak edirdi. Nazirl r v yanların hat sind o, s firli d q bul edirdi. XVI sr yazıçısı, xüsusi dindarlı ı il m hur olan Siyuti böyük etiraz hissi il yazırdı: “306-cı (918-ci) ild Müqt dirin anası x st xananın sasını qoydu v bunun üçün ild 7000 dinar ayırma a dair s r ncam vermi di. Bu dövrd , x lif l rin z ifliyi ucbatından, hakimiy t tamamil qadınların lin keçmi di v i o yer çatmı dı ki, g nc x lif nin anası qanuni hökmdar kimi dövl ti müst qil idar edirdi; o, görü l r t kil edir, bütün i l r özü baxır, ikay tl ri aradırır v h r h ft nin cüm günl ri ikay tçil ri q bul edirdi. V zirl r v dig r yüks k rütb li xsl r bütün m s l l r haqqında bilavasit ona m ruz edirdil r v o, öz adından qanunlar çıxarırdı”.

Biliy qar ı meyl, m ns bind n asılı olmayaraq o dövrün bütün müs lman qadınları üçün xas idi. Bel ki, m hur F xrun-Nis Ba dad m dr s l rind d biyyata dair mühazir l r oxuyurdu, iki qadın – Ümmül-Xeyr Fatim v Ümmulbrahim l-Yezdanı – ki i v qadınlar üçün teologiya kursunu keçmi dil r; Seidey N fis m hur afinin mü llim si idi v onun tabutu önünd son duanı m hz bu qadın oxumu du. Bu dövrd qadın xsi azadlı ın dig r t zahürl rind n d tamamil azad idi. mir Asama öz t rcümevi-halında deyir ki, xaç yürü l ri zamanı onun anası v bacısı ona h mi köm k etmi l r. X lif M nsur dövründ onun iki yaxın qadın qohumu h rbi geyimd Bizansla müharib d i tirak edirdil r. Lakin, fsus ki, sonrakı dövrl rd ranın t siri gücl nirdi v xronika

yazarları getdikcə nurlu qadın simalarından az bəhs edirdilər; pərdədarlarla, andarunlarla ləçatmaz olur, intriqa və kosmetika tam qələbə çalır; qadın əksiyyəti tamamilə zəifləyir və o, qəlibə alıyır, tədricən uzaqlaşdır, rədsiz-qayğısız passiv həyətə mənəvi yata keçirir, nəticədə isə tam mənadə pozulur; təbiət, sanki qadını müdafiə edərkən, müsləman kimi ilrindən amansızcasına qisas alır. Bu, onların tarixinin qarası həfəsdir; həmin dövr, nəinki xalqın tam tənzülatı ilə, həm də alçaq və bəyaz həyətə intriqaçılarının hökmranlığı, həyətə alarının və favoritlərin dövlət ilrində tirəkli, zəhər, xəncər və mümməli qətlərin yayılması, “saray inqilabları” və saldatlı həyətə qadir olması ilə əksiyyətlidir; bu ümumi tənzülat ruhu dəbiyyət və fəlsəfi nüfuz edib, onları əksiyyəti çürütdən dözümləzsənəviyyətə bəyətə bir həyətə doldurmuşdu; fəlsəfi hökm sürən rasionallıq, elm və əhsanlı əməlinə – teosofizm, aləksəptisizm, məniyyətin kaftarlaşmasını ifadəndə dumanlı mistisizm və zətiyyətdir; dəbiyyət zəifləmiş, aciz bir zəkanın öz məzhəbinə söyüldü, mənasız simvolizmdə, müasir dekadentlərin bəyənidi və həyətə obrazlarda təsəlli tapan nəhayətəzəkərlinə illərə çevrilmədi; bir sözlə, həyətə əksiyyətin tam süqutunu nümayiş etdirirdi, bunun əsas səbəbi isə – qadının ictimai mövqeyindəki dəyişiklikləridir. Nəvə qadın azadlığı yalnız fars təsirinin mənfur təziqləndən azad olan yerlərdə – türk-tatarlarda və insan məvrlərində – qalmaqda idi.

Türk-tatarlarda islamaq dəri qadın həyətə öz səbəstliyi ilə fərqəldirdi; köçəri həyət sürən, çadırlarda yaayan, daim təhlükəli təsadüflərlə rastlaşan tayfalarda bəyətə cür olanda bilməzdi; bəyətə xalqların qadınları – ki ilrində yaxın yoldaşları və köməqləri, həyətə bütün çətinliklərini onlarla bölüşürən adamlar oldu üçün, ki ilrlə bəyətə rəhbər hüquqlara malik olmalıdırlar; bu gün də oturmaq həyət tərzində keçmişlərlə yaayan türk-tatar qadını amansız zəlimi, qələbə çevrilmə və ziyətədə yaadığıni inliyinə oldu və bixəbərdi; islam, türk-tatarların nəvə rində artıq köksəlmə və ziyətə ancaq

qanunla dırmı dı v bu v ziyy t onlarda farslarla birl dıkl ri dövr q d r davam edirdi. XIII srin vv ll rınd , Asiyanı s yah t etdiyi vaxt H t rxanda Özb k xanın dövl tını ziyar t etmi m hur tanjerli bn-Batutun xatir l rini oxuyark n, c ngav rvari öhr t v hörm tl hat olunmu azad türk-tatar qadınının v ziyy tin valeh olursan.

Ona gör , heç d t ccüblü deyil ki, tarixin bu m rh l - sind , dig r müs lman xalqlarında qadının v ziyy ti ail nin v bütövlükl c miyy tin korlanması v çürüm sinin amili oldu u halda, türk-tatarlarda o, tamam ba qa görk md n z rimizd canlanır. Eyni zamanda, türk-tatarlar h dsiz kobudluq v q ddarlıqla yana ı, maarif qar ı meyll r nümayi etdirmi l r; müdhi v amansız Teymurl ngin, dem k olar ki, bütün u aqları maarifp rv r olmu lar; onlar h r yerd m kt bl r, kitabxanalar, r s dxanalar tikir, alim v dıbl r himay darlıq edirdil r; türk-tatar qadınları is bundan çox-çox vv l – Ba dad x lif liyinin, r b m d niyy tinin r f v qüdr tinin çiç kl n- m si dövründ – öz qeyri-adi istedadları il r bl ri heyran edirdil r; o dövrd r bl r türk-tatarları tanımırdılar, onlar haqqında b zi r vay tl ri e idirdil r – onların v h i barbar olduqları haqqında, r b qo ununun Oksus yaxınlı ındakı vuru ları haqqında; b z n toqqu malar n tic sind sir dü mü tatar qadınlarını Ba dad v D m q bazarlarında qul kimi satırdılar; d risinin r ngin v dig r keyfiyy tl r gör , bu qadınların qiym ti çox yüks k idi; sahibl ri onlara r b dili, musiqi, r qs, b dii qira t v er yazma ı öyr tm kl onların qiym tını daha da artırırdılar; bu qadınlar bütün bilik v bacarıqlara tez bir vaxtda yiy l nir v varlı ail y daxil olduqda r f v müst qillik ld edirdil r; onların arasında h tta x lif övr tl ri d az deyildi; m hur Ba dad x lif l ri Harun r-R id, M mun v ba qalarının damarlarında türk qanı axırdı; M hdinin arvadı – Harun r-R idin anası türk qadını Heyziran mir v Valid Sultan titullarını almı dı; o, h mi rin m nzum m ktublar yazardı v hazırda h min m ktublar

qorunub saxlanılır. Türk-tatarların Q rbi Asiyaya soxulmasından sonra, türk qadınları daha yüks k müv ff qiyy tli Misird m mlükl rin, Kiçik Asiyada s lcuqların, randa atab yl rin arasında v Hindistanda öz f aliyy tini davam etdirirdil r. Xaç yürü l ri dövrünün m hur q hr manı S laddinin arvadı, Sit ül- am (“Suriya xanımı”) tituluna layıq görülmü X dic Suriyada, qarda mın mülkünün bir çox gu l rind kollegiya v m kt bl rin sasını qoymu du. D m qd ki m kt bl rin biri onun adını da ıyırdı. Dig r S lcuq hökmdarının arvadı Turxan-xatın öz mülkünü müst qil idar edirdi, onun öz mü avir v nazir l ri var idi v tarixçil rin t birinc , randa xlaqın yüks ldilm si i in bu qadının t siri olduqca böyük idi; Atab yin arvadı – Saada-Tarxan-xanım l q bi olan bir ahzad – rinin v fatından sonra hökum t naibi olmu du; o, elm v inc s n t xadiml rin himay darlıq etmi v onun sarayı “nadanlıq zülm ti sanki bütün Q rbi Asiyanı бүрүdüyü bir dövr d n möht m bir saray idi”. Lakin o, islam ranında çarlıq edib öhr t qazanmı yegan qadın deyildi. Atab yl r ail sind n olan Alma-Xatın irazda çarlıq edib, h ri inc s - n t nümün l ri il b z diyin gör m hurla mı dı. Tarixçil r onu “sarayda d biyyat, elm v teologiya mövzularında müzakir l r t kil ed n, air v aliml ri böyük r b tl qar ılayan mömin qadın” kimi t svir edirl r.

Misird d nüfuza v savada malik olan qadınların ictimai h yata t siri böyük idi. Onlardan birinin t bbüsü il “Dar ül-Hikm t” (elml r evi) adlı m hur elml r akademiyası t sis edilmi di; bu akademiya elml rl yana ı, müxt lif f ls fi v teosofik t liml r t dris olunurdu, akademiyanın mühazir çil ri v dinl yicil ri arasında qadınlar da az deyildi. Misird müst - qil hökmdarlıq ed n iki ahzad qadın Sitt ül-Mülk v Saqrru-Dur bu akademiya t hsil almı dılar. “Müs lmanların hökmdarı” adına layıq görülmü Saqrru-Dur böyük istedada v siyasi d b malik idi. H min dövr d çarlıq ed n XI Lüdoviqin xaç yürü ü müv ff qiyy tsizlikl n tic l nmi v Lüdoviqin

özü sir dü mü dü. M mlükl r dövründ qadın c miyy td daha yüks k mövqe tutma a nail olmu du; Ba dad qadınlarını t qlid ed r k, Qahir qadınları salonlarda konsert v yı ıncaqlar t kil edir v orada öz dövrünün m hur airi ri il yarı a girirdil r.

Hindistanda da bir çox nurlu qadın simaları il rastla ırıq v onların b zil ri indi h tta Avropada da m hurdur. Onlardan birini – Mehri-ün-Niss ni – b st kar Mur, “Lalla-Ruk” operasında t svir etmi di. Fars v r b d biyyatının mahir bilicisi olmaqla yana ı, o, h m d improvizasiya istedadına malik musiqiçi idi. Sad bir farsın – sonralar Böyük Mo olun v ziri olmu kb rin – qızı olan bu qadın, hökmdarın o lu Cahangir r getmi v Nuri-Cahan kimi m hurla mı dı. Tarixçi yazır: “Ail h yatının ilk gününd n onun imperatora, saray h yatına v bütövlükl xalqa t siri aydın duyulurdu: atası v qarda ları m hz onun t kidil v zir v zif l rind çalı mı v Cahangirin çarlı ı dövründ ölk nin çiç kl nm si namin u urla f aliyy t göst rmi l r; onlardan biri – As f is indiy d k rqd müdriliklik, n zak t v z ka sahibi kimi tanınır. Lakin imperiyanın h qiçi hökmdarı m hz Nuri-Cahan idi, v kütl vi h ft lik ibad t olan xütb nin aparılmasından ba qa bütün hakimiyy t atributları ona m nsub idi. O, saray adamlarını v dövl t xadiml rini q bul edirdi; sikk l rd Cahangirin adı il yana ı onun da adı h kk olunurdu; o, yoxsullara yardım göst rir, yetim qızları cehizl t min edirdi; eyni zamanda, bu qadın yollar ç kir v h rl ri abadla dırır, xeyriyy t kilatları, m kt b v x st xanalar t sis edirdi; yeri g lmi k n, qeyd ed k ki, m hz onun imzaladı ı f rmanla hindlil r insanların qurban k silm si v rl ri ölmü qadınların onlarla birg diri-diri torpa a basdırması qada an edilmidir. Eyni zamanda, o, ilk d f xeyriyy bazarına b nz r bir t dbirin t bbüşçüsü idi: h r il Novruz günü – martın 9-da – ahzad xanımlar v ali t b q y m nsub qadınlar cavahirat v l i l ri s rgisini t kil edirdil r;

bu s rgini hamı ziyar t ed bil rdi; ld edil n böyük m bl d pullar imperiyanın yoxsulları arasında bölü dürülürdü.

Heç bir zaman Suriya v ranın t sirin m ruz qalmayan spaniyaya g ldikd is burada müs lman qadını, Mavritaniya hökmranlı ı dövrünün axırına q d r ki il rl b rab r hüquqlara malik idi. Ba qa cür ola da bilm zdi; namus kodeksi olan v daim qadınları t r nnüm ed n orta srl r c ngav rliyi ilk d f Kordovada III bdürr hman v II Hakim dövründ meydana g lmi , sonra is Qrenada v B nun srd inki af etdirilmi di.

bdürr hman m rhum qadınının heyk lini onun r fin ucaldımlı v onun adını da ıyan l-H mra sarayının qapılarında ucaltmı dı. Kordovanın v spaniyanın dig r h rl rinin yara ı ı olan ba qa bir sarayın – li-Z hranın tikilm si d bu qadının adı il ba lıdır. Özü alim olan X lif II Hakimin katib si onun nazir rind n birinin arvadı idi. Bu dövrd spaniyada d biyyat v elm sah sind nüfuz sahibi olmu qadınlar o q d r idi ki, onların hamısının adını ç km k mümkün deyil; bu dövrün m hur airi ri il adı bir c rg d ç kil n air – ahzad Valid dir; teologiya professoru Ümmü-S l m ; Qvadalkviviri t r nnüm etmi H ss n v Ümm-ül-Üla; v n hay t, l-ruziyy – qrammatika v rapsodiya professoru. span qadınları ictimai t dbirl rd , saray nlikl rind , turnirl rd s rb st i tirak edirdil r. Eyni zamanda, qadınlar m scidl r gedir v air r bu qadınları m nz r li ç m nlikd bit n bahar güll rin b nz dirdil r. Saratsin c ngav rl rinin qılinc v d bilq l rind “Allah v s cd etdiyim xanımın adı il !” sözl ri yazılmı dı. Qadın ki ini alic nab m ll r ruhlandırır, ki i is göst rdiyi q hr manlıqlara qar ı qadının münasib tini s birsizlikl gözl yir. Qadının t siri d biyyat v elm sah sind d aydın duyulurdu.

spaniyada islamın süqutu v türk-tatar tayfalarının ran-Suriya xlaq qaydalarının t siri altına dü m si n tic sind ictimai h yatda qadınların i tirakı v nüfuzu z ifl yir v qadın azadlı ı ideyası t dric n sönür; h r m v h r m a aları dövrü ba layır,

bu təsisatların təbii və yayılması hər yerdə çürümə yoluxması ilə nəticələnir. Müsəlmanların ali təbəqələri arasında ailə həyatının kədərlimənzərliyi bizə çox yaxımdır, ona görə də bu bərdə bir daha danıma adımı zədələməyə; digər tərəfdən biz özümüz də otobəqəyə mənsüb olduqumuzu görə bizim üçün o bərdə danımağarı və kədərlidir; iqsız, zəbiyyəti həyat məhkum edilmiş ana və bacılarımızın tələyin bəyanat qalmaq mümkün deyil. Müsəlmanların niyyəti, onların məni və siyasi yüksəlişi iki məsələnin həllindəndir: qadın məsələsi və lifbə islahatı. Yalnız azad, müstəqil dünyə malik ana və övrat olduq halda, müsəlman qadını, öz sosial funksiyalarını məqsədyönlü tədrişlə həyata keçirə bilər; yalnız bu təvəllül, öz övladlarında xarakter və iradə təbii edib, ictimai həyat üçün vacib olan hissi və dünyəli təbii etməyə qadirdir; indiki rəitdə isə onların uşaqları bəsməlxuq deyilmi?

Fiziki inkişaflandırmaq, bəu hər məhəmədə tənbəl, cismani ömür sürən qadının tələyi bütövlükdə xalqın fiziki cəhətdən pozulmasına güclü təsir göstərir. Lifbənin çətinlikləri isə dilin tədriş prosesini xeyli mərkəblədir. Rəkkə müsəlmanların iştiaq yolunu bəlayır. Qadının vəziyyəti və lifbə məsələsi – islam dünyasının qatı dənəliyi, onu ölüm sürükləyənsə almaz xəstəliklədir. Çox vaxt bu iki məsələyə az-çox ciddi münasibət müəhd olunur. Lakin Konstantinopolda, Qahirədə, Bombeydə və Kəkkətdə hər iki cins mənsüb uşaqlar üçün məktəblərin təsis edilməsi və lifbənin islahatı istiqamətində yarımçəq tədbirlər kifayət deyil; onlar, xronik, ölüm hədəsi dəryan xəstəliyini müalicəsinə doğru yönəldilməz iftərlədir. Müsəlman dünyasının qəflət yuxusundan oyadılması, onun mədəni xalqlar sırasına daxil olması üçün güclü sarsılma olmalıdır ki, müsəlmanlar da öz islahat edilmiş rəhləsinə keçsin və nəticədə onlardan da möhkəm iradəyə malik, canından keçməyə hazır olan bir rəhbər çıxması olsun. Bu islahatçı, islamın özündə, onun tarixində və nənlərində bərkətli bir zəmin tapacaq. Təkrar edirik: nə Quran, nə də

ri t özlüyünd t r qqinin dü m nl ri deyil; özl rini islam ideyasının da ıycıları sayan eyxl r v ül malar, b d m qs d- l rl , oradakı fikirl ri t hrif edib, onları m d niyy tin barı maz dü m nl rin dönd rmi l r. Misir islahatçısı M h mm d li, Misir eyxl ri v ül malarını saraya toplayıb, sadıq sg rl - rind n ibar t üç rg li sıralar hat sind onları ölüml h d l y r k, onun islahatlarına imza atma a m cbur ed rk n bunu çox göz l anlayırdı. slam dini, mahiyy tin gör , nikbin, müt r qqi bir dindir. Fatalizm haqqında t lim burada h r hansı bir k d rli qüvv nin qorxunc, zabverici t zyiqi kimi deyil, ba vermi hadis ni “*post factum*” kimi q bul edib, onunla barı ma ı t min ed n qüvv tverici v ür kverici amil kimi çıxı edir. Pey mb r d f l rl t krar edirdi: “D v ni Allaha tap ır, amma vv lc onun dizl rini k ndirl ba la”.

Rus dilind n t rcüm ed ni: Rüşət Şərifov

ЖЕНЩИНА

ПО ИСЛАМУ И ВЪ ИСЛАМѢ

АХМЕДЪ-БЕКЪ

Агаева

ТИФЛИСЪ

Скоропеч. М. Мартиросянца, Михайловскіи пр. № 81.

1901.

Женщина по исламу и въ исламѣ.

Въ то время, когда феминизмъ сдѣлалъ столь видный шагъ впередъ; когда вопросъ о положеніи женщины среди цивилизованныхъ народовъ занимаетъ общественные органы и умы выдающихся дѣятелей; когда осложнившаяся соціальная жизнь въ Европѣ и Америкѣ, подорвавъ начала патріархальной семьи, лишила женщину ея естественныхъ покровителей въ лицѣ мужскихъ представителей семьи и этимъ самымъ вызвала необходимость предоставленія женщинѣ возможности самой заботиться о своей жизни и о своемъ прокормленіи, раскрывая ей доступъ на арену тѣхъ дѣятельностей, которыя до того считались какъ бы естественною монополіею мужчины и, наконецъ, когда болѣе утонченное чувство и сознаніе справедливости и правды, внушивъ сомнѣніе въ справедливость вѣками установившагося права сильнаго пола поработать слабый полъ, вызвало реакцію въ пользу этого послѣдняго и въ Европѣ, и Аме-

рикѣ, права женщины съ каждымъ днемъ все
 нются и уравниваются больше и больше, расшир
 это самое время въ стѣ правами мужчины — въ
 оновѣ женщинъ, испо- Азии и Африкѣ много милли
 ены, повидимому, на вѣдующихъ исламъ, обре
 гное рабство и лише- самое тяжелое и беспросвѣ
 митивныхъ человѣче- ны не только самыхъ при
 въ, коими пользуются скихъ правъ, но даже и пра
 сивотномъ и раститель- низшіе организмы въ мірѣ я
 напимѣрь, права на естественный номъ, какъ
 зободное пользование воздухомъ. Въ ростъ и си
 ценіи даже индусы, вообще менѣе про- этомъ отно
 чѣмъ магометане, опередили этихъ грессивные,
 Между индусами нашлись смѣлые и послѣднихъ.
 благородные новаторы, посвятившіе свою жизнь
 зпросу о положеніи индусскихъ малютокъ, буду- во
 ихъ матерей, и цѣною упорнаго и неимовѣрна- ш
 труда добившіеся улучшения и нѣкотораго об- го
 гченія въ положеніи этихъ несчастныхъ жертвъ де
~~оциальныхъ и религиозныхъ предрассудковъ~~ 4) с
 описаніе жизни и дѣятельности индйскаго рефор- (с
 иатора Малабари представляетъ утѣшительные м
 факты того, какъ воля одного человѣка, когда она ед
 направлена къ добру и поддерживается твердымъ н
 бѣжденіемъ въ святость и справедливость пред- у
 принятаго, преодолеваетъ препятствія, казавшіяся п
 оброримыми. Но положеніе мусульманки, несмо- неп

тря на всю его тяжесть и безпросвѣтность, не вызвало еще ни сильнаго протеста, ни убѣжденнаго реформатора. Временами въ турецкой и египетской прессахъ возвышаются голоса въ пользу женщины, смѣльчаки заговариваютъ о невозможности положенія мусульманки, о его пагубныхъ результатахъ въ семьѣ и обществѣ, о необходимости улучшенія условій жизни женщины среди мусульманъ, объ освобожденіи мусульманки отъ оковъ, связывающихъ ея умственныя и физическія дарованія. Но это пока голоса робкіе, нерѣшительные, говорящіе съ большими оговорками и зачастую не прямо, а намеками. Они не имѣютъ и не могутъ имѣть особеннаго вліянія на мусульманское общество.

Конечно они не мало содѣйствовали открытію женскихъ учебныхъ заведеній въ Константинополѣ, Каирѣ и другихъ турецкихъ и египетскихъ провиціальныхъ городахъ и образованію цѣлаго поколѣнія женщинъ ученыхъ и литераторовъ среди мусульманъ ²⁾. Но явленіе это строго ограничивается высшимъ мусульманскимъ обществомъ, которое, и безъ того, соприкасаясь ежедневно съ европейцами и получая европейское воспитаніе, постепенно „оевропеивается“, устраивая между прочимъ и свою семейную жизнь на

---

²⁾ Напр., историки: Алія, Фатъма, литераторы: Назли и Никаръ ханумы.

европейскій ладь. Говоря же о положеніи женщины среди мусульманъ, мы имѣемъ въ виду главнымъ образомъ мусульманскую массу, которая смотритъ на людей высшаго общества, живущихъ *à la franqui*, какъ на отщепенцевъ, и среди которой женщина остается въ прежнемъ отчаянно печальномъ положеніи. Указываетъ ли фактъ этотъ на окончательную испорченность мусульманъ, не позволяющую даже зародиться между ними человѣку съ сильными, благородными порывами, способному отозваться на страданія единоплеменныхъ и единовѣрныхъ съ нимъ мусульманокъ? Представляетъ ли исламъ благопріятную почву для появленія такого новатора, вынесетъ ли онъ его, или, наоборотъ, ученіе Махунда³⁾ „этого изверга человѣческаго рода“, какъ отзывался о немъ Вольтеръ, образуетъ вокругъ исповѣдующаго его тотъ заколдованный кругъ, ~~черезъ который не проходитъ ни одинъ лучъ просвѣтленія или пробужденія?~~ ⁴⁾ Въ отвѣтъ на эти вопросы существуютъ два мнѣнія. Большая публика, обыкновенно во всемъ рѣзкая, прямолинейная, не разбирающаяся между слѣдствіями и причинами и зачастую принимающая одно за другую, какъ на Западѣ такъ и особенно у насъ въ Россіи, держится того мнѣнія, что будто бы во всемъ,

³⁾ Такъ называлъ Магомета Шекспиръ.

⁴⁾Смотр. Er. Renan „Islam et la science“.

что творится на мусульманской землѣ, виновать одинъ исламъ и что не будь этого ученія, тамъ, на этой землѣ, все пошло бы иначе. Для послѣдователей этого взгляда мусульмане, пока они останутся мусульманами, не будутъ способны ни къ какому нравственному или социальному прогрессу. Находя все зло въ самомъ исламѣ, они видятъ единственное спасеніе для нихъ въ искорененіи самой религіи. Мнѣніе это,—остатокъ предразсудковъ прошлаго,—является отраженіемъ продолжающихъ жить въ народномъ сознаниіи Запада воспоминаній о долой борьбѣ между Западомъ и Востокомъ, противопоставленія христіанства и ислама, кажущихся для простого, непривыкшаго къ вдумчивости, человѣка двумя непримиримыми крайностями и, наконецъ, вліянія долго господствовавшихъ между народами Запада византійской и латинской анти-мусульманскихъ литературъ. Въ этомъ отношеніи особенно поучительно изучать памятники средневѣковой литературы и, особенно, эпохи крестовыхъ походовъ.

Невольно поражаешься тѣми мѣстами весьма комичными, пародіями и коверканіями, которымъ подверглись въ устахъ простодушнаго трубадура и миннезингера или въ жгучихъ проповѣдяхъ вѣрующаго пустытника, личность и ученіе „погонщика верблюдовъ“, „аравійскаго лжепророка“⁵⁾.

⁵⁾ Смотри „Histoire de la litterature française“ de La-

Сама искренность тона показывает—насколько глубоко было невѣжество средних вѣковъ по отношенію къ исламу и какъ легко вѣрилъ народъ всякой небылицѣ, которую первый встрѣченный рассказывалъ ему о Магометѣ и объ его ученіи. Этого послѣдняго изображали въ видѣ дьявола съ рогами или Антихриста, совращающаго толпу, а потому и гонимаго въ адъ. Въ рассказѣ ложнаго Тюртена онъ является въ видѣ золотого идола *Магома*, котораго боюжатъ въ Чадикъ-си, котораго Карлъ Великій не осмѣлился разрушить изъ боязни скрытыхъ въ немъ демоновъ. Лучшие умы были проникнуты этими предразсудками. Дайте чуть не погибъ на кустѣ изъ за того только, что осмѣлился помѣстить въ своей „Божественной Комедіи“ Магомета рядомъ съ древними удрецами въ углу чистилища и былъ принужденъ перевести его въ иное мѣсто ада, между дѣятелями раздора, въ родѣ Фра Дольчино и Беррано де-Борнъ. Знаменитый итальянскій живописецъ и архитекторъ Орканія въ адѣ Кампо-Санто-лизы изображаетъ въ числѣ людей, одинаково презирающихъ всѣ религіи, Магомета, Аверроэса и Антихриста. Словомъ, „средніе вѣка,—какъ говоритъ Эр. Ренанъ,—никогда не доводили свой

Византизмъ противъ мусульманской цивилизаціи“

гнѣвъ до половины: Магометъ былъ мошенникомъ, воромъ верблюдовъ, кардиналомъ, который не попавъ въ папы, выдумалъ новую религію, чтобы отомстить своимъ товарищамъ, гнуснымъ кутилой и проч. ⁶⁾ Проходятъ вѣка, а народные предразсудки продолжаютъ до прежнему давить лучшіе умы. Библиандеръ, Готтингеръ, Марраги и друг. рѣшаются заниматься кораномъ, но только съ предвзятою цѣлью его опроверженія. Лейбницъ и Шекспиръ подтруниваютъ надъ мусульманскимъ пророкомъ для потѣхи толпы; Вольтеръ снискиваетъ прошеніе папы своимъ пресловутымъ памфлетомъ „Магометъ“, гдѣ онъ влагаетъ въ уста пророка столь чуждый его характеру и ученію стихъ:

Je dois régir en dieu l'univers prevenu,
Mon empire est détruit, si l'homme est reconnu.

Но даже и XIX-й вѣкъ, этотъ вѣкъ, столь справедливо прозванный вѣкомъ научной критики, не былъ совсѣмъ чуждъ подобныхъ aberrаций избранныхъ умовъ; въ 1829 году англійскій ученый Карлъ Форстеръ издалъ два объемистыхъ

---

⁶⁾ Смотри. Er. Renan „Etude d'histoire religieuse“, а также „Roman de Mahomet“ F. Michelet.

тома, весьма почитаемыхъ духовенствомъ, въ которыхъ серьезно доказывалъ, что Магометъ былъ ничѣмъ инымъ, „какъ маленькимъ рогомъ козла, фигурирующимъ въ 8 главѣ пророчествъ Даниила и что большой рогъ есть папа“⁷⁾. Только второй половинѣ XIX-го столѣтія выпала доля освѣщать Востокъ, его исторію и жизнь подъ настоящими, безпристрастными лучами науки. Участившіяся и болѣе удобныя, благодаря желѣзнымъ дорогамъ, общенія съ Востокомъ, потребности торговли, промышленности и политики, примѣненіе критики какъ къ исторіи, такъ и къ изученію религій, дали, наконецъ, возможность европейскимъ ученымъ и мыслителямъ изучить на мѣстѣ не только нравы и обычаи народовъ, исповѣдующихъ чуждыя имъ религіи, но и сопоставлять ихъ, провѣрять настоящее съ прошлымъ на основаніи подлинныхъ документовъ, отмѣчать тѣ или другія вкля-
 въ теченіи: ненія, которыя религіи перетерпѣвали
 ная терпи- своей эволюціи; кромѣ того, религіоз
 всякую воз- мость и индифферентизмъ исключали
 хъ вѣкахъ возможность пристрастія; въ предыдущи
 опровожда- искреннее, цѣльное вѣрованіе людей с
 ючительно- лось фанатизмомъ и религіозною искл

which that arch-
 ned an a new
 id the propo-
 ster.

⁷⁾ „Mahometism unveiled: an inquiry into its
 neresy, its diffision and continuance are exami-
 principle, tending to confirm the evidence and
 gation of the christian Faith“. By Charles Fore-

стью; люди, думавшіе, что они одни носители истины, не могли относиться равнодушно и безпристрастно къ подобнымъ же претензіямъ другихъ людей.

Въ наши же дни, когда основы религій служатъ скорѣе объектомъ уметвеннаго любопытства, чѣмъ предметомъ страсти, когда ими интересуются оригинальнѣе, по-стольку, по-скольку онѣ являются объектомъ умственныхъ проявленій человѣческаго духа, пародіи не шленномъ пристрастіи, коверканіи, иста выходить можетъ быть и рѣчи; трудъ ориенталистика изъ его изъ подъ его пера, какъ анализъ химическаго вещества изъ лабораторіи; для него всѣ элементы культуры Востока являются объектомъ исследования, и онъ можетъ только восхищаться констатированіемъ однородности человѣческаго духа, вездѣ и во всѣ времена, гдѣ бы и когда бы онъ не проявилъ себя, его мощью, творческою силою. Неудивительно, поэтому, что развившееся въ наши дни вслѣдствіе этихъ разнородныхъ причинъ научное востоковѣдѣніе совершенно перевернуло существовавшіе до тѣхъ взгляды на разныя религіи и ученія Востока и, между прочимъ, на Магомета и его ученіе. Магометъ является уже не въ образѣ идола *Магома*, обожаемаго въ Кадиксѣ, не въ видѣ Антихриста, влекомаго въ адъ, не въ образѣ маленькаго козлинаго рога, предвѣщаннаго въ пророчествахъ Даниила, а великаго реформатора, потрясавшаго міръ своими оригинальными, новыми и,

мѣстами, весьма возвышенными идеями; онъ основываетъ свое ученіе не изъ-за досады кардинала, не попавшаго въ папы, а объятый жаждою къ истинѣ, терзаемый сомнѣніями въ истинахъ, оповѣщенныхъ міру Великимъ Учителемъ за шесть вѣковъ до него и безмысленными коверканіями, ~~иногда въ ихъ доверіи. Его ученіе было не лишено~~ усердные ученики, особенно въ Аравіи. Выраженіе этихъ терзаній—самыя трогательныя мѣста въ Коранѣ. Посмотрите съ какою нѣжною благодарностью отзывается мусульманскій пророкъ о сабейцахъ, впервые посвятившихъ его въ ученіе Христа. Рѣдко слогъ Корана становится столь возвышеннымъ, столь величественнымъ, проникнутымъ такимъ глубокимъ волненіемъ, сочувствіемъ и почтеніемъ, какъ въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ говорится о страданіяхъ Иисуса, о Его рожденіи, о Маріамѣ, о матери „Божественнаго духа“. Среди мусульманъ Марія почитается больше, чѣмъ среди нѣкоторыхъ христіанскихъ сектъ. Это непочатая, безгрѣшная дѣвственница, избранница Бога; Магометъ проникнуть къ ней религіознымъ благоговѣніемъ; желая восхвалить свою дочь Фатьму, онъ говоритъ: „послѣ Маріи, матери Божественнаго духа, Фатьма вторая между женщинами“. Онъ понялъ по своему ученію Иисуса и его религія явилась своеобразнымъ протестомъ противъ тѣхъ коверканій, которымъ оно, по его мнѣнію, подвергалось; въ Коранѣ безпрестанно повторя-

ется: „я пришелъ возстановить истинное учение Иисуса ⁹⁾).

„Пройдутъ годы,—говоритъ знаменитый англійскій ориенталистъ Максъ Мюллеръ,—и христіане съ удивленіемъ узнаютъ въ Магометѣ одного изъ сподвижниковъ Иисуса, а въ магометанствѣ—одну изъ сектъ христіанства; и тогда мусульмане и христіане одинаково удивятся тѣмъ перипетіямъ религіозной борьбы и вражды, чрезъ которыя прошла ихъ исторія...¹⁰⁾ Къ этой же мысли сли весьма близко подходят, не говоря уже объ европейскихъ ориенталистахъ, и наши русскіе мыслители Вл. Соловьевъ и Петровъ. Но, къ глубокому прискорбю; общаая публика продолжаетъ пребывать внѣ сферы вліянія этихъ идей и держаться почти средневѣковыхъ понятій какъ о Магометѣ, такъ и объ его ученіи. Приписывая современное положеніе мусульманскихъ народовъ, ихъ политическую немощь, нравственную несостоятельность, социальную дезорганизацію исключительно вліянію ислама, она не понимаетъ и не можетъ понять, что человѣку, какъ живому фактору жизни, нельзя отвести столь пассивную роль, что религія, какъ абстракція, сама по себѣ безсильна и не можетъ создавать жизнь, и что, наконецъ, между религіями и исповѣдующими

⁹⁾ Смотр. переводъ корана Саблгуова.

ихъ людьми существуетъ постоянное, хотя и не ощущаемое, но весьма дѣятельное взаимодействіе; являясь вначалѣ мощными двигательницами людей

сопоставьте первичное положеніе женщины въ средніе вѣка, во времена реформаціи, въ наши дни; припомните, какимъ расколамъ, измѣненіямъ и толкованіямъ подвергалась эта, столь опредѣленная въ основныхъ своихъ принципахъ, религія! Тоже самое произошло въ исламѣ; не говоря уже о безчисленномъ множествѣ сектъ, толковъ среди мусульманъ, сопоставимъ современное положеніе мусульманской женщины съ тѣмъ положеніемъ, которое ей создалъ исламъ и въ которомъ она находилась въ первичномъ мусульманскомъ обществѣ.

Замѣтимъ прежде всего, что нельзя говорить объ отношеніи ислама къ женщинѣ, не оглянувшись назадъ, не изучивъ предварительно условія жизни арабовъ въ до-магометанскій періодъ, не

ознакомившись съ положеніемъ женщины въ эту эпоху, какъ среди арабовъ, такъ и окружающихъ народовъ. Только при такомъ приѣмѣ—единственно вѣрномъ и рациональномъ—можно вполнѣ всесторонне судить о роли ислама въ развитіи женскаго вопроса, о томъ, что сдѣлалъ Магометъ для женщины вообще и для арабки въ частности.

Многіе изслѣдователи пренебрегаютъ этимъ приѣмомъ, а потому и ихъ разсужденія, прикрытыя покровомъ науки и серіозности, носятъ поверхностно-апріорный характеръ. Исходя изъ современнаго положенія женщины среди мусульманъ, они апріорно относятъ его къ вліянію религіи. *и судятъ объ этой полнѣней, тѣ перлому,* такая метода, отличаясь своею легкостью и доступностью, страдаетъ отсутствіемъ историческаго смысла. Чтобы намъ сказали, на примѣръ, если бы, живя въ Европѣ въ 13 или 14-мъ столѣтіи, мы вздумали бы приписать всѣ ужасы тогдашняго времени: симонію, индульгенцію, инквизицію, разные ау то-дафе, религіозныя гоненія и избіенія—вліянію христіанства? Конечно, такой выводъ былъ бы жалокъ и достоенъ лишь смѣха, а между тѣмъ въ наши дни исламъ переживаетъ именно свои средніе вѣка; современные недостатки мусульманъ относятся къ нему также, какъ средне-вѣковые недостатки въ Европѣ къ христіанству: какъ тогда христіане не понимали своей религіи, такъ и теперь большинство мусульманъ не

понимаются своей, ихъ недостатки и пороки относятся къ ихъ религій столько же, сколько недостатки и пороки средневѣковыхъ католиковъ къ христіанству. Причины ихъ должны быть отысканы не въ религій, а въ другихъ, богахъ. частью враждебныхъ самой религій, частью Религій, признающая одно вѣчно доброе, справедливое и разумное начало, загробную жизнь, бессмертіе души, возмездіе за добро и зло, не можетъ прикрывать или оправдывать эти пороки. Вотъ, что говоритъ мусульманскій философъ Анакреонтъ Омари Хаямъ: „исламъ самъ по себѣ не имѣетъ недостатка, весь недостатокъ ислама ищемъ мусульманствѣ“¹¹⁾.

Не касаясь пока современнаго положенія мусульманъ, мы займемся здѣсь вопросомъ объ отношеніяхъ ислама къ женщинѣ съ теоретической стороны, т. е. съ точки зрѣнія ученія ислама; познакомивъ сперва читателя съ тѣмъ, въ какомъ состояніи нашелъ Магометъ женщинъ въ Аравіи и на востокѣ, мы перейдемъ затѣмъ къ тому, что онъ сдѣлалъ или, по крайней мѣрѣ, пытался сдѣлать для нея. Подобный этюдъ, съ одной стороны, дастъ возможность угадать, чѣмъ будетъ въ будущемъ, когда исламъ будетъ лучше понятъ его послѣдователями, мусульманка, а съ другой — надѣмся разъяснить хоть отчасти тѣ несправед-

¹¹⁾ Омари Хаямъ: „Рубаніятъ“.

ливые и неосновательные упреки, которые нѣкоторые поверхностные изслѣдователи и ученые дѣлаютъ исламу, обвиняя его въ потворствѣ многоженству.

Положеніе женщины въ до-магометанскій періодъ въ Аравіи и въ окружающихъ странахъ было возмутительно. Въ Персіи, напр., она была вполнѣ рабынею; ведя жизнь вполнѣ затворническую, она не знала свѣта Божьяго; гражданскіе законы разрѣшали куплю и продажу женщинъ¹²⁾; религиозные законы распространяли бракъ на матерей, на сестеръ, на тетокъ и племянницъ¹³⁾. Въ извѣстные въ жизни женщины естественные періоды, онѣ (въ Персіи) должны были удаляться отъ жилищъ и жить въ лачужкахъ, такъ называемыхъ *дахмахъ*, куда имъ подавали пищу и питье не иначе, какъ заткнувъ предварительно уши и ноздри и обтянувъ руки тряпками: всякое соприкосновеніе съ ними, съ окружающимъ ихъ воздухомъ и предметами считалось оскверненіемъ¹⁴⁾. Дочерей вельможъ, а иногда и царскихъ, посвящали извѣстной богинѣ Анахидѣ, жрецы которой должны были совершать надъ ними извѣстные обряды, приучая ихъ къ брачному ложу¹⁵⁾. О правахъ

¹²⁾ Фирдуси: „Шахъ-Намэ“.

¹³⁾ „Zende Avesta“ James Darmerteter.

¹⁴⁾ Ibid.

¹⁵⁾ Rowlinson: „The

Seventh Oriental Empire“.

же женщины въ семьѣ къ своимъ мужьямъ или родителямъ нечего и говорить: мѣръ находились въ полной зависимости отъ мужчинъ, которые, имѣя надъ ними право на жизнь и смерть, могли съ ними обращаться, какъ съ домашними предметами. Въ самой же Аравіи положеніе женщины было еще хуже. Рожденіе дѣвочки было для араба самымъ плохимъ предзнаменованіемъ, самымъ

паче всего, составляло известными формальностями и обрядами; они не освящались ни закономъ, ни обычаемъ, и не устанавливали никакихъ нравственныхъ или матеріальныхъ обязательствъ. Вѣроятно, благодаря страстному и рыцарскому темпераменту арабовъ сочетанія эти до известной степени поэтизировались, принимая характеръ вольной любви; но въ сущности они все носили характеръ обычного конкубината: женщины и мужчины были вольны покидать другъ друга, когда хотѣли; единственнымъ обуздывающимъ началомъ, на которомъ созидалась вся семейная жизнь арабовъ, была боязнь мести со стороны

¹⁶⁾ Jules Schoze: „L'Islam et son fondateur“.

¹⁷⁾ Машановъ: „Аравія въ до-магометанскомъ періодѣ“.

сильныхъ противниковъ, родственниковъ жены. Это лучше всего иллюстрируется слѣдующимъ эпизодомъ, приведеннымъ извѣстнымъ арабскимъ историкомъ Табари ¹⁸⁾.

Во время одной битвы между меккинцами и дружиною Магомета—мединцами, первыхъ сождали ихъ жены; во главѣ сихъ послѣднихъ стояла Хинда, жена Абу-Суфана. Онѣ возбуждали и душевляли своихъ мужей пѣснями, кастанями и бубнами. Вотъ что онѣ пѣли: „Мы дочери Табрика. Мы ходимъ на корточкахъ; если побѣдимъ васъ — заключимъ васъ въ свои объятія, если побѣдите, вы будете побѣждены, покинемъ васъ, покинемъ же и тогда. Необузданнѣйшая полигамія была въ навсе полномъ разгарѣ при появленіи Магомета; въ Аравіи не было ни одного именитаго араба, не имѣвшего 15, 20, а иногда и 100 женъ ¹⁹⁾. Не пользуясь никакими правами, женщины были обезличены до высшей степени. Онѣ не получали наследства ни отъ своихъ мужей, ни отъ родныхъ мужскаго пола ²⁰⁾. Отецъ имѣлъ право, освященное обычаемъ, располагать своею дочерью, какъ захочетъ; часто онъ ее обручалъ (или, вѣрнѣе, обещивалъ, шаль кому-либо) съ колыбели и она, выросш

¹⁸⁾ Табари, стр. 265. Каирское изданіе.

¹⁹⁾ Комментаріи къ корану: „Мунхадки Садыкейн“ „Моллы Фатуллаха“ стр. 333 и слѣдующія.

²⁰⁾ Комментаріи къ корану: „Мунхадки Садыкейн“ „Моллы Фатуллаха“ стр. 333 и слѣдующія.

не имѣла права протеста²¹⁾. Магометъ, уже въ первыхъ своихъ проповѣдяхъ, горячо и искренно протестовалъ противъ окружающихъ его дикихъ варварскихъ обычаевъ, по отношенію къ женщинамъ; ничто такъ не волновало эту пылкую, благородную натуру, какъ положеніе женщины; ничто такъ не возмущало, не заставляло страдать его чувствительное сердце, какъ видъ беззащитной женщины, покинутыхъ сиротъ, и безпріютныхъ чужестранцевъ; нигдѣ слогъ корана не становится такъ благородно возвышеннымъ, такъ искренно-воодушевленнымъ, такъ захватывающе интереснымъ, какъ въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ говорится о женщинахъ, сиротахъ и чужеземцахъ. Въ коранѣ отведена женщинамъ цѣлая и громадная глава, озаглавленная „Сурен-Ниса“, глава о женщинахъ; уже одно это показываетъ, какое великое значеніе придавалъ Магометъ женскому вопросу... Глава эта начинается слѣдующими словами, поразившими тогдашнихъ арабовъ-мужчинъ своею неожиданностью и смѣлостью:

— „О, люди, бойтесь Бога, который создалъ васъ изъ одного и того же вещества“. Эти слова дышали для тогдашняго араба-язычника возмутительнѣйшею новизною, цѣлой революціей, посягнувшей на всѣ его традиціи, преданія, мировоззрѣніе, идеи и понятія; они скандализировали его,

²¹⁾ Ибнъ Халдунъ.

давая ему понять, что женщины и мужчины созданы изъ одного и того же вещества, что они тождественны, какъ социальнo нравственныя единицы и одинаково отвѣтственны предъ Богомъ за свои проступки. Далѣе въ коранѣ разсказывается о созданіи Богомъ Адама и Евы, почти также, какъ и въ Старомъ Завѣтѣ, лишь съ нѣкоторыми незначительными варіаціями. Но мы не будемъ строго придерживаться этой главы корана, такъ какъ постановленія о женщинѣ перепутаны и смѣшаны въ ней съ изреченіями о святости, о служеніи богоугоднымъ дѣламъ, о покровительствѣ сиротамъ, о помощи нуждающимся чужеземцамъ и проч. Бравадъ долготы и жестокости противъ дикаго обычая зарыванія дочерей живыми въ песокъ; объ этомъ предметѣ въ немъ говорится въ двухъ мѣстахъ. Въ одномъ, описавъ живыя картины ада, его пылающихъ огней, его дышащихъ пламенемъ змѣй, онъ выставляетъ предъ пылкимъ воображеніемъ араба его зарытую живую въ песокъ дочь, которая, схвативъ родителя за фалды, говоритъ: „за какой проступокъ ты меня умерщвляешь?“ Въ другомъ мѣстѣ, такому же живому описанію рая слѣдуетъ изрѣченіе: „не убивайте вашихъ дѣтей“. Да и въ жизни Магометъ не упускалъ ни одного удобнаго случая, чтобы вселить въ сознаніе арабовъ всю тяжесть подобнаго проступка. Такъ, послѣ взятія Мекки, когда язычницы принимали исламъ, одною

изъ торжественныхъ ихъ клятвъ было обѣщаніе: „не убивать болѣе своихъ дѣтей“²²⁾. До насъ дошли также и *хадисы* или преданія, приписываемыя Магомету, гдѣ сквозитъ все та-же забота о однятіи личности и значенія женщины въ глазахъ арабовъ; такъ, по нѣкоторымъ изъ этихъ преданій рожденіе дочери есть несомнѣнный признакъ Божьей благодати и милости; души умершихъ дочерей превращаются на небесахъ въ ангеловъ, молящихся за спасеніе душъ своихъ земныхъ родителей.

Однажды къ пророку вошелъ вождь только что обращеннаго въ исламъ племени *Бену-теми* Кайсъ-бенъ Асима и нашель его держащимъ на колѣняхъ маленькую дѣвочку, которую онъ покрываль поцѣлуями. „Что это за овечка, которую ты нюхаешь?“ спросилъ онъ. „Это моя дочь“ отвѣтилъ Магометъ. „Богъ мой!“ возразилъ Кайсъ, „и у меня было много такихъ же дѣтей, какъ эта; я ихъ всѣхъ закопаль живыми, не поблвавъ ни одной“. „Несчастный!“ вскричалъ Магометъ: „значитъ Богъ лишилъ твое сердце чело-вческаго чувства. Ты не знаешь величайшаго наслажденія, которое дано испытать человѣку“²³⁾. „Богъ помѣстилъ рай у ногъ матерей“ говорилъ пророкъ въ другихъ случаяхъ“²⁴⁾. Поднявъ та-

²²⁾ Табари, стр. 370. Каирское изданіе.

²³⁾ Абуль-Феда: „Катабуль Агани“.

²⁴⁾ Ernest Renan: „Etudes d'histoires religieuses“.

кимъ образомъ нравственное значеніе женщины, Магометъ надѣлилъ ихъ такими широкими правами, о которыхъ даже нѣкоторые современныя законодательства, какъ, напр., французское, не рѣшаются мечтать. Дочери наследуютъ отъ своихъ родителей по отцу и по матери; эти послѣдніе лишены права продавать ихъ и располагать ихъ судьбою до совершеннолѣтія; послѣ же совершеннолѣтія онѣ могутъ выйти замужъ за кого угодно и безъ согласія родителей; безъ нея же согласія бракъ считается незаконнымъ и недѣйствительнымъ. Онѣ пользуются всѣми гражданскими правами, могутъ заниматься чѣмъ угодно законнымъ, заключать контракты, обязываться или обязывать другихъ²⁵⁾. Замужняя женщина, по корану, тоже полноправная гражданка; она управляетъ и располагаетъ своимъ имуществомъ независимо отъ мужа; этотъ послѣдній не въ правѣ требовать отъ нея ничего, кромѣ кормленія грудныхъ дѣтей. Она должна мужу только вѣрностью и повиновеніемъ и это послѣднее въ предѣлахъ разумныхъ требованій, если же она бдитъ и смотритъ за хозяйствомъ мужа, то это лишь по доброй волѣ и по любви къ мужу.

Всякое разногласіе и споръ между ними должны разрѣшаться домашнимъ совѣтомъ, состоящимъ изъ двухъ представителей съ каждой сто-

²⁵⁾ „Маджман-Нурейнъ“.

ронъ. Онѣ наслѣдуютъ отъ своихъ мужей и дѣ-
 тей. Бракъ основанъ на любви („женитесь на
 тѣхъ, которыхъ любите“). Онъ носитъ характеръ
 сакраментально-формальнаго акта, освященнаго
 религіею и обставленнаго извѣстными требовані-
 ями, гарантирующими его законность и публич-
 ность. Онъ можетъ быть расторгимъ, такъ какъ но
 разводъ признанъ; но разводъ долженъ быть вы- раз
 ваемъ законными причинами и всякій разъ, ис- зы
 очая лишь случая невѣрности жены, мужъ дол- кл
 нъ платить ей кебинную сумму и обезпечить же
 существованіе, по крайней мѣрѣ, въ теченіе ея
 трехъ трехъ мѣсяцевъ. Разведенная жена имѣ- пе
 етъ право удерживать при себѣ малолѣтнихъ дѣ-
 тей и въ такомъ случаѣ мужъ долженъ платить
 ей на содержаніе дѣтей. Но разводъ, хотя и при-
 знанъ кораномъ, въ то же время проклятъ и за-
 клейменъ имъ:— „нѣтъ ничего хуже и непріятнѣ-
 для меня (Бога) какъ разводъ. Мужья должны об-
 щаться съ женами гуманно, любезно, жить съ

заблужденіе и не осталась вѣрной брачному ложу. Обвиненіе женщины въ подобномъ проступкѣ не должно обсновываться на одномъ подозрѣніи, а тѣмъ болѣе на сплетняхъ и слухахъ; дѣло о невѣрности жены должно быть разсмотрѣно компетентнымъ судомъ, который удостовѣряется чрезъ допросъ четырехъ свидѣтелей извѣст-

ранъ,—онѣ не знаютъ хитрости сатаны и легко поддаются; имъ многое простиительно“. Не напоминаютъ-ли эти слова слова другого божественнаго Учителя о блудной женщинѣ? Не звучали-ли они чѣмъ то новымъ, неземнымъ въ ушахъ дикихъ, страстныхъ бедуиновъ, побивавшихъ своихъ женъ камнями при малѣйшемъ подозрѣніи?²⁶⁾

Перейдемъ теперь къ полигаміи. Какъ я замѣтилъ уже выше, въ эпоху появленія Магомета въ Аравіи и въ окружающихъ странахъ царила полная, безграничная полигамія. Уничтожить сразу такое гѣхому: жорзничеее и ловидимому свойственное востоку учрежденіе казалось невоз-

²⁶⁾ Ибнъ-Халдунъ.

возможнымъ; это было тѣмъ болѣе трудно, что оно обосновывалось темпераментомъ жителей и климатомъ восточныхъ странъ. Но тѣмъ не менѣе исламомъ въ этомъ отношеніи сдѣлано много для востока. Ограничивъ число законныхъ женъ цифрою четыре, онъ обставилъ и это ограниченіе такими трудно-исполняемыми условіями, что фактически оно должно было привести къ моногаміи.

Главное изъ этихъ условій: мужъ долженъ быть справедливымъ по отношенію ко всѣмъ своимъ женамъ; а вотъ что пишутъ, комментируя это слово „справедливость“, Камусъ, Имамъ Фахръ Рази и Молла Фатуллахъ: „справедливость должна распространяться не только на внѣшнія отношенія мужей къ женамъ, но и на ихъ чувства; мужъ долженъ не только обращаться одинаково со всѣми ими, но и питать къ нимъ одинаковыя чувства, любить ихъ одинаково“. Но возможно-ли это? На этотъ вопросъ отвѣчаетъ самъ коранъ: „Но вы не въ состояніи и не можете быть въ состояніи соблюдать справедливости между женами даже при наилучшемъ желаніи съ вашей стороны“. Это выше человѣческихъ силъ; полигамиты всегда будутъ грѣшить; что же поэтому остается дѣлать? На этотъ вопросъ опять отвѣчаетъ тотъ же коранъ: „И если есть такое основаніе бояться, что вы не будете соблюдать справедливости между женами, то берите только одну; это самый лучший способъ, чтобы не допустить несправедливо-

сти и не грѣшить. Приведенныя цитаты не оставляютъ сомнѣнія, что вся симпатія ислама на сторонѣ моногаміи; онѣ не оставляютъ сомнѣнія также въ томъ, что со временемъ, когда мусульмане поймутъ лучше свою религію, ея духъ и направленіе, моногамія восторжествуетъ между ними. Поэтому несправедливы тѣ европейскіе писатели, которые обвиняютъ коранъ и Магомета во враждебности къ цѣлой половинѣ челоѵчества, — а именно, къ женщинѣ; несправедливы они, когда недостатки и пороки послѣдователей ислама не та ихъ религію; наоборотъ, эти недо- реносятъ и роки родились и держатся наперекоръ статки и по тѣ ихъ религіи. Коранъ сдѣлалъ великую, благородную попытку: онъ поднялъ женщину въ Азіи, даровалъ ей права, до того неслыханныя и не виданныя на Востокѣ, и сдѣлалъ изъ нея вмѣсто матроны супругу и мать. Какъ понимали и дорожили женщины дарованными имъ тогда правами, можно видѣть изъ характернаго эпизода, приведеннаго въ комментарии Молла Фатуллаха. Однажды, послѣ смерти Магомета, Омаръ, читая проповѣдь въ мечети, выразилъ мысль объ уничтоженіи необходимости включенія въ брачный актъ обязательства платы (кебинной суммы). Одна присутствовавшая въ мечети женщина встала и сказала: „предводитель правовѣрныхъ, вы не имѣете права лишить насъ того, что даровано намъ Богомъ и его пророкомъ“. Халифъ уступилъ.

Столь же несправедливы тѣ, которые обвиняютъ Магомета въ введеніи затворничества. Затворничество существовало на Востокѣ задолго до Магомета; но его не было среди свободолюбивыхъ арабовъ и Магометъ не вводилъ его между ними. Изъ исторіи достоверно извѣстно, что жены пророка и его сподвижниковъ сопровождали своихъ мужей во время ихъ странствованій и походовъ; жена Магомета, знаменитая Аиша, предводительствовала, послѣ его смерти, войсками. Арабы ввели затворничество гораздо позднѣе Магомета, когда они вступили въ сношенія съ другими народами и ихъ нравы начали, вслѣдствіе завоеваній и обогошеній, портиться. Для этого казвисты-эпи-

нагія тѣlesa), говорили: „халиссіани Мохаммадъ!“ (разсказывай намъ про своего Бога, о Магометъ!). Конечно, это оскорбляло нравственное чувство Магомета, который вообще долженъ былъ входить во всѣ мелчайшія подробности въ жизни этого страстнаго народа, всякій разъ являлась необходимость въ обращеніи къ небу и въ извлеченіи отсюда изреченій. „Ведите себя пристойно, говорится въ изреченіи о зинатахъ: говорите негромко, прикрывайте ваши тѣlesa“ Бедуины и бедуинки стали сътѣхъ поръ прикрывать, но... только нижнюю часть тѣла; верхняя же часть тѣла, грудь, шея и голова оставались неприкрытыми; явилась вновь необходимость въ обращеніи къ небу и на этотъ разъ ниспослано было изреченіе о покрываль, которое, покрывая волосы, должно было также защищать шею и грудь отъ дѣйствія палящихъ лучей аравійскаго солнца.

„Факты остаются фактами,“ говоритъ турецкая писательница въ своемъ замѣчательно-капитальномъ сочиненіи: „Знаменитыя мусульманскія женщины“: „никакія измышленія похоти не могутъ атъ тѣнь на свѣтлый образъ пророка, особенно въ его отношеніяхъ къ женщинамъ. Изъ истинно достоверно извѣстно, продолжаетъ она да что при Магометѣ и первыхъ халифахъ женщины совершенно свободно общались съ мужчинами, принимали гостей обоюга пола, гуляли съ ними на улицахъ, посѣщали мечети и другія об-

таль)
жені
брос
бени
тори
лѣ,
щинь
нами,
ними

шественныя учрежденія. Хроникеры той эпохи
 рассказываютъ, что, однажды, пророкъ, замѣтивъ
 у Асмы, дочери Абубекра, часть тѣла изъ-за
 одежды изъ тонкой матеріи, сказалъ ей: „Асма,
 неудобно, чтобы у женщины, кромѣ руки и лица,
видны были какія либо другія части тѣла“. Дочь
 Магомета, Фатьма, послѣ смерти отца явилась къ
 халифу Абубекру съ выраженіемъ протеста про-
 тивъ такого отцовскаго наставленія. Былъ при
 Магометѣ даже такой обычай: молодыя вдовы
 являлись въ общественныя мѣста съ цѣлью за-
 вести знакомства и найти себѣ супруговъ; обы-
 чай этотъ извѣстенъ подъ названіемъ Тадчаминъ;
 нѣкоторыя изъ этихъ вдовъ возмущали строгихъ
 шейховъ яркостью своихъ украшеній и шикан-
 тностью костюмовъ; шейхи явились съ жалобою
 къ пророку. „Я не могу“, отвѣтилъ онъ, „лишить
 ихъ того, что далъ имъ Богъ“. „Женщинъ, по-
 священвшихъ себя въ первичномъ исламѣ миссіо-
 нерству, проповѣди въ мечетяхъ и обществен-
 ныхъ собраніяхъ, а впослѣдствіи и преподаванію,
 было великое множество“...

Мы полагаемъ, что этихъ фактовъ и общаго
 смысла, безъ лукавыхъ толкованій, изреченій, на
 которыхъ фари́сеи основываютъ затворничество
 среди мусульманъ, достаточно, чтобы оконча-
 тельно опровергнуть легенду, дѣлающую изъ
 а Магомета и корана бичей прекраснаго пола,
 какъ и при какихъ условіяхъ мусульмане ве

ли среди себя затворничество, мы увидимъ ниже.

На заботы Магомета объ улучшеніи положенія женщины, послѣднія отозвались съ трогательнымъ сочувствіемъ. „Симпатія женщинъ не мало утѣшала его, говоритъ Ег. Renan, отъ всѣхъ перенесенныхъ оскорбленій въ первое время его дѣятельности: онѣ увидѣли его гонимымъ и полюбили. Первый вѣкъ исламизма далъ нѣсколько весьма замѣчательныхъ женскихъ характеровъ. Вслѣдъ за Омаромъ и Алиемъ, двумя самыми знаменитыми фигурами этой великой эпохи, слѣдуютъ двѣ женщины: Аиша и Фатима. Орелъ святости блѣститъ вокругъ Кадиджи... и рабыня Белаль не была бы неумѣстна между героями

гая семейная добродѣтель и героическая готов-
 ность переносить все—вотъ ихъ характерныя
 черты. Кадиджа рискуетъ своимъ богатствомъ,
 сенемъ и даже жизнью, и выхо- именемъ, поло-
 ъ желанію своихъ — могуществен- дить, наперекор
 иковъ, за темнаго, неизвѣстнаго ныхъ родственн
 одержимаго бѣсами — скромнаго, еще, но уже
 я, дерзнувшаго подняться про смѣлаго новатор
 шлаго и настоящаго — Аравіи. — Ея тивъ всего — про
 ю — полосую — проходить — черезъ всю — личность свѣтло
 Если бы не было абсурдомъ ве- жизни предка
 е, поставивъ его въ зависимость прощать прошло
 женій, которыя возникаютъ при отъ тѣхъ сообра
 бѣгоизученіи, то можно было бы сказать, что
 чтобы было съ исламомъ безъ этой свѣтлой, оза-
 нившей утро дѣятельности Магомета личности?

ствомъ его искренности и чувства любви и преданности, вызваннаго этою искренностью.

Кадиджа первая повѣрила ему и до конца жизни осталась его вѣрною спутницею; еще долго послѣ ея смерти, Магометъ не могъ вспомнить о ней безъ глубокаго волненія и безъ слезъ ²⁷⁾. Другія женщины убирали тайкомъ тернии и колючки, которыми мужа и братья ихъ осыпали дорогу, по которой проходилъ босикомъ пророкъ ²⁸⁾. Въ первую эпоху дѣятельности Магомета нерѣдко можно было видѣть его окруженнымъ женщинами, изъ коихъ однѣ снимали съ головы его пепель, коимъ его осыпали мужчины, а другія обязывали раиы ²⁹⁾. Умму-Сабиба дочь знаменитаго Абу-Софіана, главы господствовавшихъ тогда въ Меккѣ корейшитовъ и злѣйшаго врага Магомета, приняла исламъ и тайкомъ отъ мужа и отца убѣжала въ Абиссинію вмѣстѣ съ другими мусульманами, коимъ тоже грозила смерть; только покровительство православнаго царя Абиссиніи Негуса защитило ее отъ вѣрной гибели; позднѣе, когда, перетерпѣвъ массу лишений и мученій, она вернулась въ Аравію, отецъ ея, Абу-Софіанъ, еще язычникъ, посѣтилъ ее въ

²⁷⁾ „Хейрати Нисанъ“ (замѣчательныя женщины), произведение покойнаго министра народнаго просвѣщенія въ Персіи, Мотамиди-Салтана.

²⁸⁾ Табари.

²⁹⁾ Ibid.

домъ пророка; онъ хотѣлъ сѣсть на коврикъ, на которомъ обыкновенно сидѣлъ пророкъ. „Нельзя?“ тебѣ тамъ сѣсть“ сказала Умму-Габиба. „Почему?“ спросилъ Абу-Софіанъ. „А потому“ живо возразила дочь, „что на этомъ коврѣ пророкъ молитъ Всевышнему Творцу и язычникъ, какъ ты, который поклоняется рукотворнымъ, безжизненнымъ божествамъ, не достоинъ сидѣть на немъ“. Я вѣстна, дочь моя, что этотъ чародей обворожитъ всѣхъ васъ—женщинъ“ сказалъ съ досадою Абу-Софіанъ и вышелъ.

Мусульмане также обязаны женщинѣ обращеніемъ въ исламъ Омара, котораго одинъ ученикъ, *Эль-Хариджъ* провозгласилъ „полемъ“ и „решающимъ“ и рѣшающимъ исламъ“. Вотъ какъ передаетъ этотъ фактъ *Ern. Renan* на основаніи Абуль-Феда: „Легенда обращенія Омара представляетъ несравненную страницу религіозной психологіи. Омаръ былъ самымъ отъявленнымъ врагомъ мусульманъ. Страшныя вспышки его темперамента дѣлали его пугаломъ вѣрныхъ, еще очень несмѣлыхъ и принужденныхъ скрываться. Однажды, въ минуту экзальтаціи, онъ вышелъ съ намѣреніемъ убить Магомета. На дорогѣ онъ встрѣчаетъ своего родственника Ноаима, который, увидя его съ саблей, спросилъ, куда онъ идетъ и что намѣренъ дѣлать. „Страсть увлекаетъ тебя,—говоритъ ему Ноаимъ, узнавъ о его намѣреніи.—Отчего ты не вздумаешь скорѣе наказать нѣкоторыхъ изъ

твоей семьи, которые безъ твоего вѣдома отказались отъ вѣры своихъ предковъ?" „Кто же эти личности изъ моей семьи?" сказалъ Омаръ. „Твой зять Саидъ и твоя сестра Фатима", возразилъ Ноаимъ. Омаръ летитъ къ дому своей сестры. Въ эту минуту Саидъ и Фатима слушали поученія корана, написанныя на листкѣ пергамента. При шумѣ шаговъ Омара толкователь прячется въ темный уголь. Фатима прячетъ листокъ подъ платье. „Что я слышала? Вы тутъ тихо распѣвали?" сказалъ Омаръ, входя. — „Нѣтъ; ты ошибся!" — „Вы что-то читали. Я узналъ, что вы присоединились къ сектѣ Магомета". Произнося эти слова, Омаръ бросается на своего зятя. Фатима хочетъ прикрыть его собою и оба возвѣщаютъ: „Да, мы мусульмане. Мы вѣримъ въ Бога и его пророка. ли хочешь". Омаръ, какъ слѣпой, Убей насъ, ес аблей, настигъ и сильно ранилъ размахивая с Фатиму. свою сестру Ф овъ женщины, имъ самимъ проли- Увидя кр анный молодой человекъ вдругъ тую, необузд Покажите мнѣ то, что вы читали смягчается. „Г съ притворнымъ спокойствіемъ — говоритъ онъ ты разорвешь" — отвѣчаетъ Фа „Я боюсь, что тянется" — возвратитъ въ цѣлости. Смаръ к въ первая строки, онъ восклик- Едва пробѣжав то прекрасно! какъ это величе- нуль: „Какъ э те мнѣ, гдѣ пророкъ, я сейчасъ ственно! Скажи чтобы предаться ему." же отправлюсь,

Самою типичною представительницею мусульманокъ этой эпохи является дочь самого Магомета Фатима. Кротость ея нрава, ея семейныя добродѣтели, ея общественное вліяніе дѣлаютъ ее идеаломъ женщины всѣхъ эпохъ, всѣхъ странъ. Мы заимствуемъ ея описаніе у индійскаго писателя Мира-Алія, чудно обрисовавшаго ея личность, на основаніи самыхъ достовѣрныхъ документовъ ⁸⁰⁾. Смерть дѣтей мужскаго пола сосредоточила всю любовь Магомета на его дочери Фатимѣ. Воспитаніе, которое она получила, ставило ее наравнѣ съ наилучше воспитанными мужчинами ея родины; серьезность, скромность ея характера развивались съ лѣтами; ~~шестнадцать лѣтъ она вышла замужъ за Алія~~ Привязанность между мужемъ и женою, ихъ взаимная любовь и любовь къ дѣтямъ служатъ и до сихъ поръ иде- мъ семейной жизни для мусульманъ. Вскорѣ ~~до~~ маленькая юная семья съ ея простотою и се- эта ными добродѣтелями стала примѣромъ подра- нія для окружающихъ. Среди своихъ домашнихъ жа- нятій (ибо, несмотря на то, что она была до- зан- ю перваго мединца,—она сама смотрѣла за чер- омъ и дѣтьми) она никогда не забывала по- дом- дователей и учениковъ своего отца. Часто во- слѣ- рѣ своего дома и въ мечети она читала про- дво- ѣди толпѣ мужчинъ и женщинъ. Многія изъ пов-

⁸⁰⁾ Mir-Ali: „The influence of women in Islam“.

ея проповѣдей сохранились и до сихъ поръ и проявленныя въ нихъ благородство мысли и высота чувствъ дѣлали бы честь наилучшимъ женщинамъ даже нашего времени. До натуръ самыхъ вещей первобытнѣйшій исламъ, какъ и первобытное христіанство, былъ социальнымъ и экономическимъ протестомъ противъ распушенной жизни язычниковъ. Хотя въ Меккѣ вскорѣ и произошла реакція въ пользу паганизма, но въ Мединѣ отнеслись болѣе серьезно къ этому протесту и пророкъ Фатимы имѣлъ громадное вліяніе на нравы и обычаи мединцевъ. Здѣсь женщины были чисто пуританскаго типа, напоминая своимъ квіетизмомъ и важнымъ видомъ, постояннымъ трудомъ и неустанною заботливостью о семьѣ, идеалы римской матроны или женщины въ новой Англіи въ послѣднемъ столѣтіи; онѣ толпами посѣщали проповѣди халифовъ и ихъ учениковъ, они изучали теологію и законовѣдѣніе; многія изъ нихъ воспитывали и обучали своихъ дѣтей безъ посторонней помощи, такова была, напримѣръ, мать извѣстнаго юриста въ первичномъ исламѣ Рабія-Райя“.

Во второй періодъ своего развитія, т. е. въ эпоху умміадовъ и аббасидовъ, мусульманка представляетъ изъ себя еще болѣе развитое существо; типъ ея осложняется; къ прелести добродѣтели прибавляется гибкость ума, при умміадахъ воспитаніе ея совершается при равныхъ съ мужчинами

условіяхъ. Она изучала не только законы, религію и „традиціи“, но и поезію, літературу, риторіку, каллиграфію; вообще всѣ отрасли познаній составляли предметъ ея увлеченій и занятій. При умміадахъ Хишамъ и Валидъ арабскія женщины ни въ чемъ не уступали мужчинамъ; въ эту эпоху увлеченіе женщинъ наукою и літературою не ограничивалось, какъ это обыкновенно бываетъ, одними высшими классами. „Біографическая Энциклопедія“ извѣстнаго арабскаго писателя Ибнъ-Халлакана полна примѣрами образованныхъ женщинъ, принадлежавшихъ даже къ низшимъ слоямъ общества и прославившихъ себя даже въ искусствѣ импровизаціи стиховъ и декламашъ. Въ эту эпоху первенство между женщинами принадлежало правнучкѣ Магомета, внучкѣ Фатимы, Сукейнѣ, дочері Имама Гуссейна. Ибнъ-Халлаканъ описываетъ ее, какъ „первую между женщинами своей эпохи по рожденію, красотѣ, уму и добродѣтели“. Авторъ „Муштуръ-ри-халлаканъ“ de Slane говоритъ о ней: „она была самою блестящею женщиною своей эпохи; ея положеніе, познанія, умъ и изысканность снискали ей всеобщее уваженіе и лучшіе современные поэты обращались къ ней за совѣтами“. Французскій жоріенталистъ Perron такъ отзывается о ней: „La dame des dames de son temps, la plus belle, la plus gracieuse, la plus brillante de qualités“. Она, повидимому, имѣла громадное вліяніе на современни

ковъ и современницъ; она давала тонъ, вводила моды: копировали ея стиль и слогъ; между прочимъ, она ввела въ моду извѣстный женскій , , носящій и до сихъ поръ ея названіе тюрбанъ „ъ-уль-Сукейна“, изящный по отдѣлкѣ, „Турратый по формѣ, развѣвающійся однимъ концомъ граціозно правымъ ухомъ. Но значеніе Сукейна цомъ на жалось не въ модѣ, а въ томъ умственномъ вліяніи, которое она имѣла; ея ны выраблался сборнымъ пунктомъ для всѣхъ домъ сдѣхъ тогдашнихъ поэтовъ, законовѣдовъ и извѣстныхъ ; подражая ея примѣру и соперничая съ ученыхъ дѣя знатныя мусульманки старались также нею, другъ себя дѣлать“ тогдашняго общества. дѣйств

Окруженная своими подругами, Сукейна принимала посѣтителей со всѣхъ концовъ халифата, обращавшихся къ ней за совѣтами, покровительствомъ или помощью; она оживляла избранное общество необыкновенною игривостью ума, граціею, изысканностью и разнообразіемъ бесѣды; общее уваженіе, которымъ она пользовалась, не было безъ примѣси страха, такъ какъ она была въ то же время строгимъ критикомъ. Впрочемъ, и дамасскіе властелины—умміады, враждовавшіе съ племенемъ гашимидовъ, къ которому принадлежала Сукейна, смотрѣли на нее не особенно благосклонно; но эта умная женщина разыгрывала столь тактично и въ то же время не принужденно, свою роль, что ни разу не подала повода

своимъ, искавшимъ случая, врагамъ упрекнуть ее въ чемъ бы то ни было. Она была даже въ тѣснѣйшихъ дружескихъ отношеніяхъ съ женою современнаго ей халифа Валида, Умм-уль Банейномъ, цѣнившою ея умъ и познанія, и вліяла черезъ нее на весь халифскій дворъ. „Наилучшимъ доказательствомъ степени умственного и нравственного регресса современныхъ мусульманъ“, — говоритъ Миръ-Али, — „можетъ служить тотъ фактъ, что въ то время, какъ гробъ Сукейны почти забытъ и воспоминаніе о ней изсякло въ памяти мусульманъ, гробница ея современницы, пѣтистки Рабія, служитъ предметомъ набожныхъ поклоненій и поэты, въ родѣ персидскаго Хакани, считаютъ для своей матери честью быть сравниваемою съ этою послѣднею“.

Перейдемъ теперь къ эпохѣ аббасидовъ, слѣдовавшей за эпохою уммадовъ. Въ эту эпоху арабская цивилизація достигла своего высшаго апогея и развивалась постепенно до окончательнаго и внезапнаго паденія, при вторженіи Западную Азію дикихъ ордъ Чингиза съ востока. Въ эту эпоху женщины продолжаютъ попрежнему играть выдающуюся роль въ обществѣ; изучаютъ юриспруденцію, теологію, преподавали въ школахъ и въ домахъ и нѣкоторые изъ наиболѣе выдающихся людей этой эпохи, какъ, примѣръ, Шафій, основатель извѣстной шафійской секты, самой распространенной изъ всѣхъ

суннитскихъ толковъ, всецѣло „исходятъ отъ женщинъ“.

Но воспитаніе и образъ жизни тогдашней мусульманки изобличаютъ уже довольно замѣтныя начала дегенерации. Какъ арабская цивилизація достигла въ эпоху Аббасидовъ своего апогея и вдругъ упала, такъ и мусульманка, достигши также въ эту эпоху полнаго развитія личности, начинаетъ затѣмъ опускаться. Произошло это вслѣдствіе быстраго обогащенія, связанной съ этимъ порчи нравовъ, утраты прежней простоты и строгости въ образѣ жизни и, главнымъ образомъ, подъ влияніемъ персовъ и сирійцевъ; не надо забывать, что эпоха Аббасидовъ—эпоха персидскаго господства по преимуществу. Персія „поработала своихъ завоевателей“. Александръ Великій и его наслѣдники Селевкиды, царствовавшіе надъ западною Персіею, едва отличаются отъ природныхъ персидскихъ царей: тѣ же нравы, обычаи, склонности. Тоже самое произошло съ Аббасидами. Возведенные на престолъ халифата персидскими войсками, они едва скрываютъ свои персидскія симпатіи и склонности. Нѣсколько поколѣній персидскаго рода *бермекидовъ* управляютъ всѣми дѣлами халифата въ качествѣ царскихъ фаворитовъ и визирей. Багдадъ строится по образцу Персеполиса, а нѣкоторые дворцы его даже матеріалами, перенесенными изъ развалинъ персидскихъ дворцовъ; персидскій языкъ, персидская

музыка, персидскіе нравы, обычаи, этикетъ прельщаютъ однихъ изъ чувства угожденія дворцу, а другихъ изъ ненависти къ чисто-арабскому элементу; короче, Персія отомстила за себя, за свои потерянные могущество, славу и за самостоятельность, извративъ исламъ не только изобрѣтеніемъ этно-национальной религии (въ образъ *шиизма*, не только введеніями въ лоно ислама массы сектъ, то и порчею тѣхъ стойкихъ началъ арабскаго ислама, которыя отдали въ руки полудикихъ жителей пустыни половину тогдашняго міра. При аббасидахъ Гарунъ-аль-Рашидъ, Махдіъ и другихъ багдасиды и Артаксерксы господствуютъ надъ Самарями и Аліями. Это общее теченіе увлекло. Оно само собою разумѣется, также и мусульманку, которая должна была сначала незамѣтно, а потомъ окончательно, потерять въ немъ свою личность, ибо у персовъ, какъ мы видѣли выше, за творничество и полигамія существовали давно и санкціонировались самыми древними преданіями и священными книгами. Въ аббасидскую эпоху воспитаніе женщинъ сосредоточивается въ рукахъ женщинъ же; брали этихъ послѣднихъ въ качествѣ воспитательницъ лишь послѣ того, какъ онѣ прославили себя оригинальными сочиненіями; перебывая ихъ другъ у друга, высокопоставленные люди поднимали до неимовѣрныхъ цифръ цѣну ихъ трудамъ. Окруженныя такими воспитательницами, знатныя дѣвицы обучались сначала гра-

мѣтъ, музыкъ и манеръ держать себя, потомъ по-
 степенно ихъ посвящали въ тайны грамматики,
 стихосложенія и нѣкоторыхъ наукъ; причемъ онѣ
 нерѣдко состязались, въ присутствіи знатоковъ-
 судей въ сложеніи рифмъ или въ диспутахъ на
 отвлеченныя темы. Выйдя замужъ и сдѣлавшись
 самостоятельными, онѣ открывали собственные
 салоны, куда старались зазвать, отбивая другъ у
 друга, на манеръ ихъ современныхъ намъ евро-
 пейскихъ сестеръ, знаменитыхъ въ литературѣ,
 поэзіи и наукахъ дѣятелей; каждый салонъ, та-
 кимъ образомъ, превращался въ академію, гдѣ
 ежедневно дебатировались самые разнообразныя
 вопросы на злобу дня, вопросы науки и искус-
 ства. Въ образѣ жизни мусульманки этой эпохи
 также замѣтна нѣкоторая переменна: приемы въ
 салонахъ были тягостны, это требовало времени
 и труда; „ибо, — говоритъ Фатима Алія — костюмы
 ъ осложнились, косметическія средства вошли в
 ъ, моду, а кокетство, присущее вообще женщинѣ,
 и цѣнилось дорого“; женщины эти должны был
 ъ быть постоянно готовыми къ приему гостей, дѣ-
 ъ ловыхъ или просто знакомыхъ; и вотъ, чтоб
 ъ избѣгнуть этого стѣсненія и наслаждаться удо-
 ъ ствами *negligé*, онѣ, на подобіе *grandes dames* Си-
 ъ ріи, Месопотаміи и Персіи, вздумали заводить
 ъ себя ширмы (парди), сидя за которыми могли при-
 ъ нимать кого угодно. Это было начало паденія
 ъ женщины среди арабовъ. Ширма эта съ теченіемъ

емъ времени и при содѣйствіи мужчинъ, подражавшихъ покореннымъ и превосходившимъ ихъ по культурѣ сирійцамъ и персамъ, сгушалась изо дня въ день и, наконецъ, превратилась въ непроглядную китайскую стѣну между обоими полами. Тѣмъ не менѣе въ разсматриваемую эпоху, т. е. въ IX и X вѣкахъ положеніе женщины въ халифатѣ было еще достаточно независимое и свободное. Вольможи жили въ обширныхъ и роскошныхъ палатахъ, распадавшихся на два отдѣленія: на мужское, гдѣ была пріемная и кабинетъ мужчины, и на женское, гдѣ сосредоточивались будуары, салонъ, пріемная и спальня женщины.

Эта вторая половина носила названіе гарема. Но гаремъ, тогдашній — говоритъ Фатима Алия, — не имѣлъ ничего общаго съ современнымъ гаремомъ и ни въ чемъ не походилъ ни на персидскій андапунъ, ни на греческій гинекей; это было скорѣе нѣчто вродѣ современнаго салона европейскихъ дамъ; хозяйка принимала тамъ своихъ личныхъ гостей, нисколько не стѣняясь ихъ поломъ; она тамъ давала вечера, устраивала рауты, не мѣшая мужу, который могъ продолжать заниматься своими дѣлами въ своей половинѣ. Какова была эта самая хозяйка, какъ она понимала свою роль въ семьѣ и обществѣ, кѣмъ она была окружена и какъ она вліяла на окружающихъ, мы увидимъ теперь, приступая къ описанію личностей изъ которыхъ изъ нихъ Жена пер-

ваго аббасида Абуль Аббасса, прозваннаго Ибнъ Саффахомъ (кровопійца) за его кровожадность, Умми Салама, имѣла на мужа громадное вліяніе и не разъ укрощала порывы его необузданнаго нрава. „Ея вліяніе на мужа“—говорить историкъ Масуди въ своемъ сочиненіи „Золотистые луга“— было такъ велико, что онъ ничего не рѣшалъ безъ совѣщанія съ нею, а иногда даже безъ ея согласія. Такое же благотворное вліяніе оказы-

ваши два случая въ исторіи, въ которыхъ случаи должны быть отнесены къ Хейзаранъ; она принимала во дворцѣ сановниковъ и государственныхъ людей, поэтовъ и ученыхъ; народъ обожалъ ее за ея благотворительность и щедрость по отношенію къ нуждающимся и къ неимущимъ. Не менѣе замѣчательны были Зубейда, жена Гарунъ-Аль-Рашида и его сестра Аббаса. Зубейда была женою и двоюродною сестрою легендарнаго Гарунъ-Аль-Рашида. Не говоря уже о „Тысячѣ и одной ночи“, въ которой многія главы посвящены ей, многіе восточные и западные писатели старательно изучали ея личность и посвятили ея біографіи цѣлые томы. Мы можемъ, конечно, здѣсь привести лишь самые выдающіеся факты изъ ея жизни: вскорѣ послѣ замужества

она окружила себя цѣлымъ штатомъ ученыхъ, музыкантовъ и писателей; эти послѣдніе дали ей прозвище: Сейида (госпожа); она особенно прославила себя покровительствомъ бѣднымъ поэтамъ и писателямъ.

Городъ Багдадъ ей обязанъ: былъ своимъ блескомъ и величіемъ: знаменитѣйшіе каравансараи, дававшіе пріютъ неимущимъ чужестранцамъ, даровыя бани для бѣднаго люда, общественныя бани были слѣдствіемъ ея щедрости. Чети и акведукъ бывала и другихъ частей обширной имперіи: всюду, гдѣ только старинныя общественныя постройки были въ упадкѣ или разрушеніи, она спѣшила ихъ возстановлять: она увѣковѣчила память о себѣ проведеніемъ въ Мекку прѣсной воды, каковой водопроводъ существуетъ по сіе время. Водоносы выкрикиваютъ и нынѣ по улицамъ Мекки „Эйни Зубейда“ (прозрачная вода, какъ очи Зубейды). Въ то же время Зубейда отличалась необыкновенною простотою и доступностью; всѣ бѣдные и нуждающіеся имѣли къ ней свободный доступъ; она выслушивала ихъ, освѣдомлялась лично объ ихъ нуждахъ, ободряла ихъ ласками или матеріальнымъ пособіемъ. Восточные писатели приводятъ характерный анекдотъ изъ жизни Зубейды. Любовь къ ней Гарунъ-Аль-Рашида была легендарною. Однажды гуляя съ нимъ въ саду ночью при свѣтѣ луны, она спросила его въ приливѣ нѣжности: „какою

представляешь ты себѣ русалку?" „Если ты не прелестнѣе русалки, то пусть твоекратный разводъ разлучить насъ!“ отвѣтилъ Гарунъ въ первомъ экстазѣ восхищенія. Но, сказавъ это, онъ тутъ же опомнился, сознавая какую роковую ошибку допустилъ: по старинному арабскому обычаю подобная фраза была поводомъ къ разводу. Въ отчаяніи онъ бросился во дворецъ, ломая себѣ руки. Но его вывелъ изъ затрудненія знаменитый Бехлুলъ: „Богъ создалъ человека красивѣе всѣхъ другихъ существъ“—сказалъ онъ встревоженному халифу, процитировавъ извѣстный изъ корана,—„и твоя Зубейда въ сто- стыхъ кратъ краше русалки: такая красота“—сказалъ благодарный народъ своей благодѣтельницѣ.

Другою не менѣе знаменитою женщиною аббасидскаго періода была Аббаса, сестра Гаруна-Аль-Рашида. Столь же образованная, даровитая и благотворительная, какъ и Зубейда, личность Аббасы интересна съ другой точки зрѣнія: какъ наиболѣе яркая выразительница тогдашнихъ нравовъ. Гарунъ-Аль-Рашидъ любилъ свою сестру до безумія; она должна была присутствовать вмѣстѣ съ Зубейдой при халифѣ во время торжественныхъ пріемовъ или частныхъ бесѣдъ и времяпрепровожденій въ обществѣ ученыхъ и литераторовъ. Какъ замѣчено выше, аббасидская династія, обязанная своимъ положеніемъ Персіи, окружила себя преимущественно вельможами изъ пер-

сіянь, старалась переносить къ арабамъ персидскіе нравы и обычаи и во многомъ копировала бывшую персидскую династію Сассанидовъ. Особенно увеличилось персидское вліяніе при Гарунѣ: всѣ его министры и царедворцы были персіане, между коими наиболѣе выдающееся мѣсто занимала семья Бермекидовъ. Одинъ изъ Берме-

кидовъ, не дружа другъ съ другомъ, съумѣлъ усмиривъ свою непонятную жестокость, онъ согласился на женитьбу влюбленныхъ, но съ условіемъ, чтобы они видѣлись и говорили другъ съ другомъ только въ его присутствіи. Можно себѣ представить, до какого отчаянія и напряженія доходила любовь молодыхъ влюбленныхъ. Историки еще неполнѣ опредѣлили эту странную черту характера Гарунъ-Аль-Рашида; но они всѣ единогласно признаютъ фактъ, что приподнятое настроеніе молодыхъ, это постоянное стремленіе двухъ душъ къ сліянію, доставляли прихотливому властелину какое-то неизъяснимое удовольствіе. Что же касается до ихъ свадьбы, то историки посвящаютъ ~~длинные страницы~~ описанію необычайной пышности и богатства этого торжества; и до сихъ

поръ на востокъ память объ этой свадьбѣ сохранилась въ народныхъ поговоркахъ. Но молодые не выдержали; они тайно свидѣлись и Аббаса забеременѣла; чтобы скрыть слѣды этого „преступленія“, ребенокъ былъ посланъ въ Аравію, гдѣ и воспитывался, но злые языки не дремали, халифу вскорѣ донесли обо всемъ и „просвѣщенный деспотъ“ вошелъ въ неопиcуемый гнѣвъ; онъ приказалъ казнить Джафара, бросить въ темницу его отца и всѣ Бермекиды впали въ опалу: „Не вѣрь счастью, оно измѣнило и Бермекидамъ“ говорится и до сихъ поръ въ восточныхъ пословицахъ.

Не менѣе замѣчательна также жена Матазида I, Катръ-унъ-Нада. Она учредила при своемъ дворцѣ „Общество любителей литературы, науки и искусства“. Ученыя или образованныя женщины собирались въ это общество и дебатировали разные интересовавшіе ихъ вопросы. Послѣ смерти Матазида, съ вступленіемъ на престолъ халифата его малолѣтняго сына Муктадира, управление государствомъ всецѣло перешло въ ея руки. Она лично предсѣдательствовала въ государственномъ совѣтѣ и принимала участіе въ высшемъ судебномъ трибуналѣ. Окруженная министрами и вельможами, она сама принимала иностранныхъ пословъ. Извѣстный писатель Сюти, писавшій въ XVI столѣтіи и отличавшійся особой релягиозностью, не безъ возмущенія пишетъ о

ней: „въ 306 (918) году мать Муктадира основала госпиталь, на содержаніе котораго опредѣлила 7,000 динаровъ въ годъ. Въ это время, вслѣдствіе слабости халифовъ, власть фактически перешла въ руки женщинъ и дѣло дошло до того, что мать юнаго халифа управляла государствомъ самостоятельно, какъ будто бы она была облечена властью сына, она назначала аудіенціи, рѣшала сама дѣла, разсматривала жалобы, и принимала жалобщиковъ каждую недѣлю по пятницамъ. Визирь и другія высокопоставленныя лица докладывали ей дѣла непосредственно и она издавала законы отъ своего имени

Влеченіе къ познаніямъ охватило всѣхъ женщинъ-мусульманокъ этой эпохи безъ различія положенія. Такъ, знаменитая Фахрунъ-Ниса читала лекціи по литературѣ въ багдадскихъ медресахъ, двѣ женщины Умумуль-Хейръ Фатима и Умумуль-Ибрагимъ Аль-Ездани читали теологію женщинамъ и мужчинамъ; Сеидей Нафиса была учительницею знаменитаго Шафія и она же произнесла надъ нимъ публично послѣднюю молитву. Но въ эту эпоху и въ другихъ проявленіяхъ личной свободы женщина-мусульманка ничѣмъ не была стѣснена. Такъ Эмиръ Асама въ своей автобіографіи говоритъ, что его мать и сестра нерѣдко помогали ему съ оружіемъ въ рукахъ въ борьбѣ противъ крестоносцевъ. Во времена халифа Мансура двѣ изъ его двоюродныхъ сестеръ

принимали участіе въ войнѣ противъ Византіи, переодѣтыя въ воинскіе доспѣхи. Но, къ несчастью, чѣмъ дальше, тѣмъ больше усиливается персидское вліяніе и хроникеры рѣже отмѣчаютъ примѣры выдающихся личностей изъ женщинъ, *парди* сгущаются, андаруны дѣлаются недоступными и наступаетъ окончательное господство отвратительныхъ евнуховъ, гаремовъ, интригъ и косметики; личность женщины окончательно подавляется и вмѣсто прежнихъ упражненій ума, благотворнаго вліянія на окружающихъ, она предается безпечной, лѣнливой гаремной жизни, съ ея растлѣвающими послѣдствіями; природа какъ будто заступаетъ за мусульманку и жестоко мститъ за нее мусульманамъ. Это самая мрачная эпоха ихъ исторіи; она иллюстрируется не только полною дегенераціею нравовъ, но и господствомъ низкихъ и пошлыхъ гаремныхъ интригъ, преобладаніемъ евнуховъ и фаворитовъ въ государственныхъ дѣлахъ, господствомъ яда, кинжала и тайственныхъ убійствъ, рядами дворцовыхъ революцій и всемогуществомъ солдатчины; этотъ духъ дегенераціи проникаетъ въ литературу и философію, наполняетъ ихъ невыносимо удушливою атмосферою разлагающагося общества; въ философіи, вмѣсто прежняго рационализма, крѣпкой и мужественной вѣры въ науку и добродѣтель, господствуетъ теософизмъ, плачущій и слезливый скептицизмъ, туманный, изобличающій дряхлость

духа, мистицизмъ; литература превращается въ безконечную іереміаду, гдѣ безпомощный и ослабшій умъ ищетъ утѣшенія въ кощунствахъ, въ бессмысленномъ символизмѣ и дикихъ образахъ, во вкусѣ современныхъ декадентовъ; словомъ, все указываетъ на окончательную гибель общества, гибель прежде всего обусловливаемую измѣненіемъ положенія женщины. Традиціи женской свободы держатся только тамъ, куда еще не проникла разлагающая сила персидскаго вліянія. Таковы тюрко-татары и испанскіе мавры.

У тюрко-татаръ женщины, до принятія ислама, всегда пользовались свободою; оно иначе и не могло быть среди племенъ, вѣчно-бродившихъ, жившихъ постоянно подъ палатками, подверженныхъ ежеминутно всевозможнымъ случайностямъ; у такого народа женщина является важною помощницею и спутницею мужчины и, раздѣляя съ нимъ всѣ опасности жизни, она должна пользоваться равными съ нимъ правами; и даже теперь, когда у освѣвшихся и ведущихъ городской образъ жизни тюрко-татаръ женщина такъ беспощадно подавлена и порабощена, у кочевниковъ тѣхъ же племенъ женщина не знаетъ, что такое затворничество; исламъ только санкціонировалъ среди тюрко-татаръ положеніе, созданное женщинами обычаемъ и это продолжалось до тѣхъ поръ, пока они не слились съ персами. Читая знаменитаго танжерскаго уроженца Ибнъ-Батуты, путе-

шествовавшего по Азіи въ началѣ XIII столѣтія и посѣтившаго орду Узбекъ-хана въ Астрахани, поражаешься рыцарскимъ почетомъ, которымъ окружали тогдашніе тюрко-татары женщину, и свободою ея.

Нѣтъ поэтому ничего удивительнаго, что въ эту эпоху исторіи, когда женщина среди другихъ народовъ, исповѣдывавшихъ исламъ, служила началомъ порчи и разложенія семьи и общества, у тюрко-татаръ она является совершенно въ иномъ видѣ. Къ тому же, тюрко-татары, рядомъ съ необыкновенною грубостью и жестокостью нравовъ, проявили столь же необыкновенную склонность къ просвѣщенію: почти всѣ плѣнныя грознаго и свирѣпаго Гамерлана—ревнители просвѣщенія; они строятъ повсюду школы, бібліотеки, обсерваторіи, покровительствуютъ ученымъ, поощряютъ литераторовъ; женщины же тюрко-татарки, еще задолго до этого, въ разцвѣтѣ славы и могущества багдадскаго халифата и арабской цивилизаціи, поражали арабовъ проявленіями необыкновенной даровитости; въ тѣ времена арабы не имѣли еще никакого понятія о тюрко-татарахъ, про которыхъ между ними ходили разныя легенды, какъ о дикихъ варварахъ, съ которыми арабскимъ легионамъ за Оксусомъ приходилось быть въ постоянныхъ стычкахъ; иногда захваченныхъ въ стычкахъ татарокъ продавали въ качествѣ рабынь на багдадскомъ и дамасскомъ рынкахъ; ра-

были ему ифриты, весьма дорого, какъ волфл-

Омира и Омиде Сомары, но отъ нихъ получали только принцессамъ крови; она постоянно переписывалась съ мужемъ въ стихахъ и сборники ея стихотвореній хранятся и до сихъ поръ. Послѣ вторженія тюрко-татаръ въ Западную Азію, турчанки съ еще большимъ успѣхомъ продолжали свою дѣятельность въ Египтѣ, среди мамелюковъ, въ Малой Азіи, среди сельджуковъ, въ Персіи, между атабеками и въ Инди. Въ Сирии жена знаменитаго героя крестовыхъ походовъ Саладина и Хаиджа, прозванная Ситтуль-Шамъ (госпожа Ситтунъ) основала коллегіи и школы во всѣхъ частяхъ ея владѣній своего брата. Она изъ такихъ шко-

ніями, имѣла своихъ совѣтниковъ и министровъ и не мало вліяла, по засвидѣтельствованію историковъ, на улучшеніе нравовъ въ Персіи; жена Атабека Саада, принцесса, тоже прозванная Тарханъ-ханомъ, сдѣлалась послѣ смерти мужа регентшею; она поощряла ученыхъ, покровительствовала наукамъ и искусству и ея дворъ „былъ самымъ блестящимъ и изысканнымъ въ эпоху, когда мракъ невѣжества долженъ былъ вмѣстѣ съ новыми ордами покрыть всю Западную Азію“. Она была не первою и не послѣднею женщиною, оказавшею и прославившею себя въ мусульманской Персіи. Алма-Хатунъ, тоже изъ семьи магометановъ, украсила Ширазъ и означала себя украшеніемъ этого города произведеніями изящныхъ искусствъ. Историки описываютъ ее, какъ „набожную женщину, любившую поэтовъ и ученыхъ, которые часто въ ея дворцѣ и при ея участіи устраивали дебаты литературнаго, научнаго и теологическаго характера.“

Въ Египтѣ женщины съ положеніемъ и образованіемъ тоже имѣли большое вліяніе на общество. По инициативѣ одной изъ нихъ была основана знаменитая академія наукъ подъ названіемъ: „Даръ-Уль-Хикмать“ (домъ наукъ); въ этой академіи, рядомъ съ науками, преподавались разныя философскія и теософическія ученія, и въ числѣ лекторовъ и слушателей было не мало женщинъ. Двѣ принцессы, царствовавшія самостоятельно

надъ Египтомъ, обучались въ этой академіи: Сит-туль-Мулькъ и Сагръру-Дуръ. Эта послѣдняя была прозвана царицею мусульманъ и отличалась необыкновенною даровитостью и политическимъ тактомъ. Во время ея же царствованія Людовикъ XI предпринялъ крестовый походъ, окончившійся неудачою. Въ то время въ дворѣ самого Людовика при мамелюкахъ женщины играли еще болѣе видную роль въ обществѣ; подражая Багдаду, каирскія дамы устраивали въ своихъ салонахъ концерты и сборища, гдѣ женщины вступали въ литературное состязаніе съ извѣстными поэтами той эпохи.

Переходя теперь къ Индіи мы встрѣчаемъ тамъ съ рядомъ замѣчательныхъ женщинъ, изъ коихъ нѣкоторыя уже извѣстны Европѣ. Одну изъ нихъ Мехри-унъ-Ниссу вывелъ композиторъ Муръ въ оперѣ „Лалла-Рукъ“. Помимо глубокаго знакомства съ персидскою и арабскою литературою, она была музыкантшею и владѣла талантомъ импровизаціи. Дочь простого персіанина, сдѣлавшагося впоследствии визиремъ знаменитаго Великаго Могола, Акбера, она вышла замужъ за сына этого послѣдняго, Джахангира, и получила титулъ „Нури-джаханъ“. „Съ перваго же дня замужества“ говоритъ историкъ, „ея вліяніе на императора, дворъ и народъ стало замѣтнымъ: ея отецъ и братья, изъ коихъ одинъ, Асафъ; и до сихъ поръ служить на востокѣ символомъ

мудрости, такта и ума, получили, по ся внушенію, мѣста визирей, и не мало содѣйствовали блеску царствованія Джахангира. Но Нури Джаханъ была фактической правительницею всей имперіи; кромѣ хутбы т. е. отправленія еженедѣльной публичной молитвы, всѣ другіе атрибуты власти принадлежали ей. Она принимала сановниковъ и государственныхъ людей; на монетахъ ея имя чеканилось рядомъ съ именемъ Джахангира; она помогала бѣднымъ, выдавала сиротъ замужъ съ приданымъ, помогала обиженнымъ, проводила дороги, основывала благотворительныя учрежденія, украшала города, основывала школы и больницы; между прочимъ, по ея инициативѣ былъ изданъ указъ, запрещающій индусамъ приношенія человеческихъ жертвъ или погребеніе живыхъ женъ съ трупами умершихъ мужей. Въ то же время она первая задумала нѣчто вродѣ благотворительнаго базара: по ея инициативѣ, каждый годъ въ день Новруза, девятаго марта, принцессы и высокопоставленныя дамы устраивали во дворцѣ выставку драгоценностей и рукодѣлій; всякій могъ посѣщать выставку; выручаемыя громадныя суммы распредѣлялись между бѣднѣйшими жителями имперіи.

Что же касается до Испаніи, никогда не подвергавшейся вліянію Сиріи и Персіи, тамъ мусульманка, до самаго конца маврскаго господства, пользовалась полнымъ равенствомъ съ мужчиною.

Да оно иначе и не могло быть; средневѣковое общество съ его щепетильнымъ кодексомъ о чести и опозтезирование женщины впервые зародилось въ Кордовѣ, въ царствованіе Абдурахмана III и Хакима II, въ послѣдствіи оно развилось въ Гренадѣ при Банунасрѣ. Абдурахманъ поставилъ статую своей возлюбленной женѣ у дверей дворца Аль-Хамбры, представлявшаго послѣднее слово архитектурнаго искусства, построеннаго имъ и названнаго, въ видѣ посвященія, ея именемъ. Украшеніе Кордовы и другихъ городовъ Испаніи, постройка другого знаменитаго дворца Али-Захратоже обязаны ей. Ученый Халифъ Хакимъ II имѣлъ при себѣ въ качествѣ секретаря жеву одного изъ своихъ министровъ. Число женщинъ, ознаменовавшихъ себя въ эту эпоху въ Испаніи, въ области литературы и науки, такъ велико, что нѣтъ возможности перечислить ихъ всѣхъ; назовемъ, на примѣръ, принцессу поэтессу Валида, прославившуюся съ извѣстнѣйшими поэтами тогдашняго времени; Умму-Саламу—профессора теологіи; Гассана и Уммуль-Ула, воспѣвшихъ Гвадалквивиръ и, наконецъ, Аль-Арузіе, профессора грамматики и рапсодіи. Испанскія женщины свободно выходили въ общество, принимали участіе въ дворцовыхъ и другихъ празднествахъ, въ турнирахъ. Онѣ также свободно посѣщали мечети, гдѣ ихъ присутствіе уподоблено поэтами „весеннимъ цвѣтамъ среди чуднаго луга“. Сарацинскіе рыца-

ри отправлялись на войну во имя Бога и избранной дамы" съ девизомъ сей послѣдней на оружїи или вокругъ шлема. Она вдохновляла его на благородныя предпрїятїя, а онъ старался заслужить ея одобренїе совершенїемъ какого-нибудь выдающагося подвига; но ея влїяніе распространялось также въ области литературы и науки.

Съ исчезновенїемъ Испанїи, какъ мусульманской страны, и подпаденїемъ тюрко-татарскихъ племенъ подъ влїяніе персидско-сирїйскихъ нравовъ, примѣры выдающихся женскихъ характеровъ становятся рѣже и женская свобода меркнетъ; водворяется окончательно и повсемѣстно господство евнуковъ и гаремовъ и эти отвратительныя и гнусныя учрежденїя вносятъ всюду заразу растлѣнїя и разложенїя. Мрачная картина семейной жизни среди высшихъ классовъ мусульманъ слишкомъ извѣстна, чтобы мы еще лишній разъ остановились надъ нею; впрочемъ, происходя изъ этой среды, намъ тяжело и горестно говорить о ней; нѣтъ силъ говорить равнодушно о своей сестрѣ и матери, обреченныхъ на беспросвѣтную, вѣчную, гнетущую надъ тѣломъ и душою жизнь. Спасенїе мусульманъ, ихъ нравственный, матеріальный и даже политическій подъемъ зависитъ исключительно отъ разрѣшенїя двухъ вопросовъ: женскаго и реформы азбуки. Только ставъ свободною сознательною матерью и супругою, современная мусульманка можетъ цѣлесо-

образно отправлять свои социальныя функціи; только при такихъ условіяхъ она можетъ воспитывать въ своихъ дѣтяхъ, характеръ, волю, можетъ внушать имъ высокія чувства, благородныя мысли, столь важныя въ общественномъ быту; но, при настоящихъ условіяхъ, ея дѣти не являются ли въ жизни какими то абсурдными, бессмысленными существами?

Ведя чисто растительную лѣнивую жизнь въ удушливой гаремной атмосферѣ, не позволяющей ей развиваться физически, она не мало содѣйствуетъ также физической дегенераціи расы. Трудности же азбуки, сильно стѣсняя обученіе грамотѣ, загораживаютъ дорогу къ провѣтленію ума и сердца мусульманина. Женщина и азбука—вотъ два самыхъ дѣйствительныхъ врага мусульманскаго міра, его неизлѣчимые недуги, отъ которыхъ онъ гибнетъ постепенно. Только въ самое послѣднее время мусульмане начали обращать серьезное вниманіе на эти два вопроса. Но усилія, дѣлаемая въ этомъ отношеніи въ Константинополѣ, Каирѣ, Бомбейѣ, Калькуттѣ и выражающіяся въ учрежденіи школъ для обоого пола, въ несмѣлыхъ попыткахъ къ преобразованію азбуки, недостаточны; это лишь слабыя палліативы противъ хронической, грозящей окончательной гибелью, болѣзни. Для пробужденія мусульманскаго міра, для его введенія въ кругъ цивилизованныхъ народовъ, нужно сильное потрясеніе;

нужно, чтобы и мусульмане прошли свою эпоху реформации, чтобы и между ними нашелся человекъ твердой воли, беззаветной самоотверженности. Такой реформаторъ найдетъ, какъ мы видѣли выше, въ самомъ исламѣ, въ его исторіи и традиціяхъ, благодатную почву. Повторяемъ: ни коранъ, ни шариатъ сами по себѣ не противны прогрессу; только ихъ носители—шейхи и улемы—постарались, въ личныхъ выгодахъ, придать характеръ непримиримости съ цивилизацією. Реформаторъ Египта, Махмедъ-Али, прекрасно создалъ это, когда, собравъ въ свой дворецъ египетскихъ шейховъ и улемовъ и окруживъ ихъ тройною цѣпью преданныхъ солдатъ, приказалъ имъ подъ угрозой смерти, скрѣплять своими подписями его реформы. Мусульманская религія по существу своему жизнерадостная, прогрессивная. Ученіе о фатализмѣ въ ней является не въ видѣ мрачнаго гнетущаго давленія какой то роковой, неумолимой силы надъ человѣческой судьбою, а въ видѣ подкрѣпляющаго и ободряющаго примиренія post factum съ случившимся. Вѣдь самъ мусульманскій пророкъ не разъ повторялъ: „Довѣрь верблюда свбего Богу, но предварительно свяжи ему колѣна“.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz (Ufuk Özcan) 3

hm d A ao lunun “ slama gör v islamiyy td qadın”
s rin elmi-t nqidi yana malar 5

slama gör v islamiyy td qadın (Rüf t rifovun
t rcüm sind)..... 51

(s rin rusca m tni)..... 85

Çapa imzalanmışdır 14.06.08. Kağız formatı 60x84 ¹/₁₆.
Fiziki çap vərəqi 9.25. Tiraj 500.

“Letterpress” MMC-nin mətbəəsində çap olunmuşdur.
Ünvan: Bakı, Ə.Naxçıvani, 55
e-mail: office@letterpress.az